LEVENDE MONUMENTEN IN EEN LEEFBARE REGIO

Bron: Provincie Groningen

LEVENDE MONUMENTEN IN EEN LEEFBARE REGIO

In opdracht van:

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

In samenwerking met:

provincie groningen

Libau

Het Groninger Landschap

STICHTING OUDE GRONINGER KERKEN

SAMENVATTING
HET ADVIES IN TIEN PUNTEN

1 De aanleiding
Groningen is het oudste cultuurlandschap van Nederland. Aardbevingen richten hier grote schade aan, ook bij oude gebouwen. Achteraf re-pareren is geen oplossing, vooraf prepareren wel. Het versterken moet hand in hand gaan met het vinden van nieuwe functies voor leegstaande/leegkomende monumenten en andere gebouwen/ensembles die van waarde zijn.

2 Het initiatief
De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) heeft samen met een aantal partners in het gebied de handschoen opgepakt, in het kader van het programma 'Erfgoed en Ruimte'. Het project 'Levende Monumenten in een Leefbare Regio' haalt met vier werkateliers kennis en kunde uit het gebied op.

3 De opdracht
Onderzoek hoe de rijksmonumenten in het aardbevingsgebied in de context van een krimpende bevolking nieuwe invullingen kunnen krijgen en op welke manier we om kunnen gaan met preventie en herstel van schade. Hanteer daarbij het perspectief van het gebied en de mensen naast dat van de gebouwen.

4 De dreiging
Het scenario is dramatisch. De bevingen kunnen er uiteindelijk toe leiden dat 100 procent van al het erfgoed in Groningen beschadigd raakt.

5 De opgave
Erfgoed is synoniem voor de identiteit van dit gebied. Naast de rijksmonumenten gaat het om gemeentelijke monumenten, beeldbepalende panden, beschermde stads- en dorpsgezichten, waardevolle 'ensembles' en verder alle gebouwde situaties die de bewoners aanwijzen als belangrijk in hun omgeving.

6 De werkwijze
De werkateliers zijn een combinatie van pionieren, ontwerpend onderzoek en verbinden. Deskundigen en bewoners zijn samen op reis gegaan en vormen inmiddels een hecht netwerk: een werkgemeenschap die wil (mee)werken aan behoud, versterking en herbestemming van Gronings erfgoed.

7 De visie
De werkateliers hebben de inhoud fors aangescherpt. Deze punten werden aangedragen als 'bagage' voor iedereen die met erfgoed in dit gebied aan de slag gaat:
- het gaat om de wisselwerking tussen gebied, mensen en gebouwen. Daaruit ontstaat de energie voor nieuwe ideeën;
- veiligheid wordt niet los bekeken maar in relatie tot gebruik en monumentwaarde, dit geheel is een ontwerpopgave;
- kijk naar de functies die een monument kan vervullen. Onderzoek de kansen van doorbestemmen, herbestemmen of (in het uiterste geval) niet-bestemmen;
- de noodzaak van een ander planproces wordt breed onderkend. We gaan van toetsen naar begeleiden;
- het belang van goede en eenduidige communicatie en voorlichting.

8 De aanpak
Eigenaren, inwoners, gemeenten en andere partijen gaan aan de slag met de concrete opgaven in hun gebied en hun monumenten. Zij doen dat zo:
- een brede analyse geeft zicht op de betekenis van het monument in het gebied, de waarden die het vertegenwoordigt, mogelijke functie(s) en de versterkingsopgave;
- het creatief proces waarin programmeren, tekenen en rekenen gelijk opgaan wordt gestart door de eigenaar. Bij het proces schuiven anderen aan;
- de loods en het loodsteam begeleiden de eigenaar en andere betrokken partijen in de zoektocht;
- voorbeeldprojecten worden uitgewerkt en opgestart. Deze leveren kennis op voor het vervolg;
- niet alles kan in één keer worden aangepakt. In de versterkingsopgave vindt een nadere prioritering plaats.

9 De voorbeeldprojecten
De molen in Middelstum, de boerderij in Onderdendam, het gebouwencluster in 't Zandt en de kerk in Overschild: over hun toekomst is intensief nagedacht. De opgedane ervaringen worden meegenomen en doorgegeven in het vervolgprogramma Herbestemming.

10 Het vervolg
Het advies heeft ruim twintig aanbevelingen opgeleverd, die worden geadresseerd aan de partijen in het gebied die zich bekommeren om het erfgoed in een krimpende, bevende regio. Niet vanuit doemdenken, maar vanuit de kracht en energie die in dit cultuurlandschap en de mensen hier aanwezig is.

Dorpsbeeld 't Zandt met het cluster van monumenten.

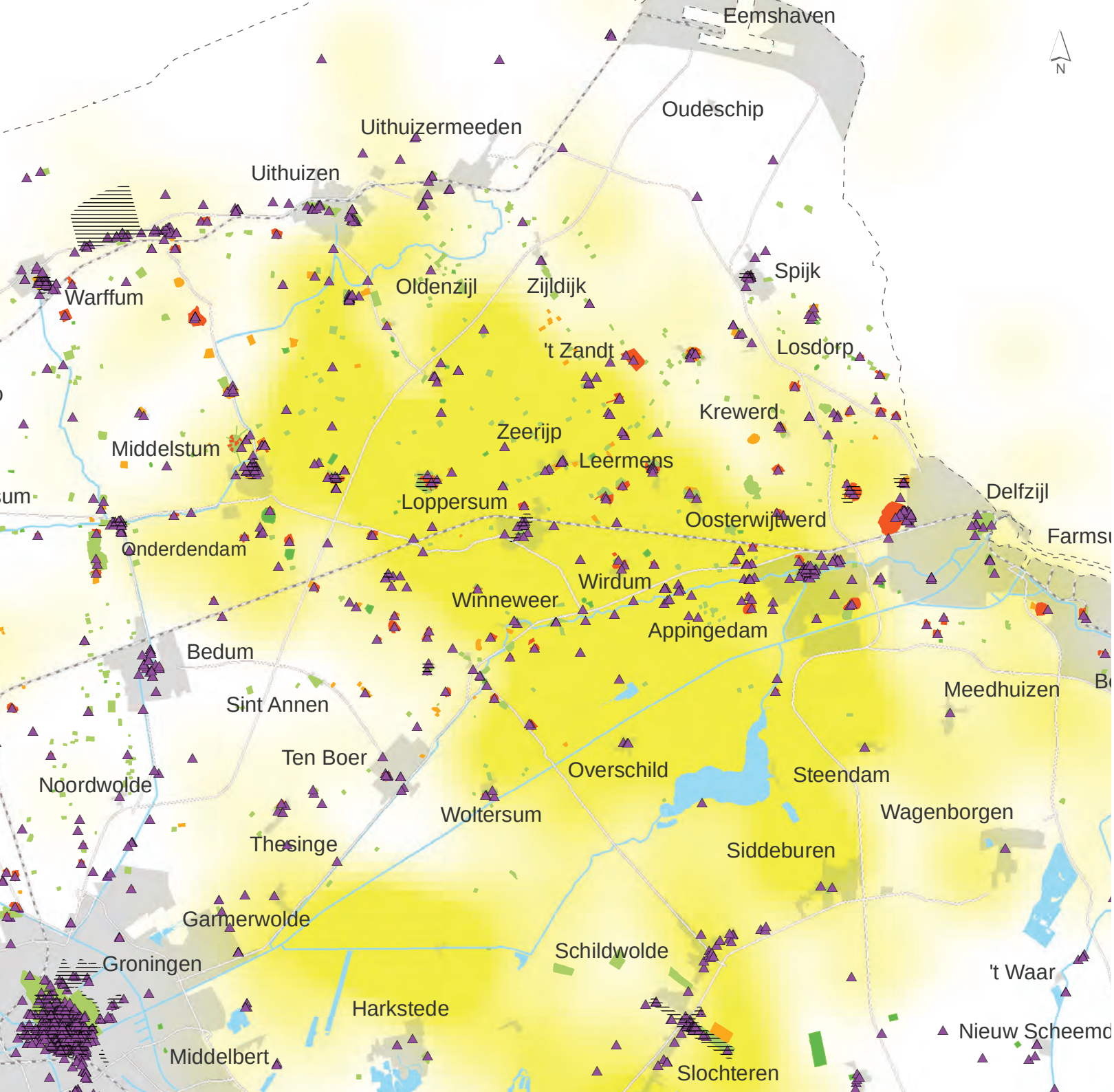

Legenda

monumenten

Beschermde stads- en dorpsgezichten

Archeologische monumenten

Terrein van zeer hoge archeologische waarde, beschermd

Terrein van zeer hoge archeologische waarde

Terrein van hoge archeologische waarde

Terrein van archeologische waarde

Aardbevingen

Intensiteit

provincie groningen

M:\Geo\WerkAfdelingen\CultuurEnWelzijn_ECP\GIS_KARTOGRAFIE\mxd\Aardbeving\PP_besch_monument_in_Aardbevgeb.mxd

INHOUD

1 Inleiding: Waarom de werkateliers en dit advies 8

2 De dreiging, de opgave en de aanpak: wat komt er op ons af, hoe pakken we het samen op 10

Voorbeeldproject 1: Molen De Hoop, Middelstum *12*

3 De werkwijze: de opbouw van een werkgemeenschap in het gebied 16

Voorbeeldproject 2: Boerderij De Haver, Onderdendam *18*

4 De visie: welke inhoudelijke thema's spelen mee rond aardbevingen, erfgoed en cultuurlandschap 22

Voorbeeldproject 3: Hervormde Kerk, Overschild *32*

5 De aanpak: hoe gaan we aan de slag in het gebied 36

Voorbeeldproject 4: Gebouwencluster, 't Zandt *40*

6 6 Het vervolg: overdragen van het stokje en ter hand nemen van het advies 44

Colofon 48

1 INLEIDING: WAAROM DE WERKATELIERS EN DIT ADVIES

Een project van nationaal belang

Na de Deltawerken en het Deltaprogramma die Nederland tegen het wassende water van zee en rivieren moeten beschermen, is er nu een nieuw nationaal programma – geheel op het land dit keer. Land dat beweegt, met alle gevolgen van dien. Er wordt hard gewerkt aan een programma om een groot deel van Noord-Nederland 'kansrijk en aardbevingsbestendig' te maken. De aardbevingen die Groningen doen schudden op de grondvesten vinden weliswaar in een deel van Nederland plaats, hun impact is landelijk. Ze zorgen bij veel mensen – ook buiten het aardbevingsgebied – voor onrust en een gevoel van onveiligheid. De sociaal-maatschappelijke lading van de aardbevingen wordt versterkt doordat het hier om 'geïnduceerde' trillingen van de aarde en het aardoppervlakte gaat, oftewel teweeg gebracht door menselijk ingrepen. Daarmee wijken de bevingen in Groningen in belangrijke mate af van de 'natuurlijke' in andere landen. Ook de 'schuldvraag' is van een andere orde.

Het kabinet heeft op de toename van het aantal bevingen, de snel oplopende hoeveelheid schademeldingen en de groeiende onrust gereageerd met het instellen van de Overheidsdienst Groningen, die per 1 juni 2015 operationeel is. Het is de afronding van een kort maar krachtig bewustwordingstraject in Groningen en daarbuiten, dat begon met de aanbevelingen van de commissie Meijer (najaar 2013). Daarop volgde het bestuursakkoord Herstal van Vertrouwen, Vertrouwen op Herstel. En daaruit de installatie van de Dialoogtafel, waarin partijen uit het gebied in gesprek gingen over de opgaven die om antwoorden en oplossingen vragen. Een daarvan is het cultureel erfgoed in het aardbevingsgebied. Monumenten (Rijks- dan wel gemeentelijk), beeldbepalende gebouwen, beschermde stads- en dorpsgezichten en alle andere gebouwen en ensembles die van waarde worden geacht: hoe worden zij geraakt? En in het verlengde daarvan: hoe kunnen de leefbaarheid en veiligheid in dit gebied worden gegarandeerd, met behoud van de cultuurhistorie? Een complexe vraagstelling.

Aardbevingen en monumenten: geen gelukkige combinatie

Aardbevingen raken de hele Groninger gemeenschap, maar in het bijzonder de oude gebouwen die hier staan. Veelal opgetrokken in karakteristiek roodgronings metselwerk zijn zij mede bepalend voor de kracht van een eeuwenoud cultuurlandschap. De provincie Groningen staat vol met karakteristieke gebouwen, al dan niet in groepjes bij elkaar en al dan niet voorzien van een monumentale status. Zij maken voor een belangrijk deel de identiteit en het karakter van dit gebied uit. Dat zich juist hier aardbevingen voordoen – in een gebied dat toch ook al onder druk staat door de daling van de bevolking – is voor veel mensen reden tot zorg. Bij de eigenaren van de gebouwen uiteraard, maar ook bij allerlei andere partijen: dorpsbewoners, overheden, monumentenorganisaties. Hoe gaat dit gebied zich de komende jaren ontwikkelen, wetende dat de aardbevingen voorlopig door gaan en mogelijk in kracht zullen toenemen? En hoe houden de monumenten zich in dat verband?

Deze zorg was voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) – kijkend naar de uitkomsten aan de Dialoogtafel – aanleiding een aantal partijen binnen Groningen bij elkaar te halen: de provincie Groningen, Stichting Oude Groninger Kerken, Libau, stichting Het Groninger Landschap en de betrokken gemeenten in het aardbevingsgebied. Gezamenlijk hebben zij het initiatief genomen voor een studie die integreert en verbanden legt tussen thema's die daarvoor solitair werden beschouwd: erfgoedzorg, krimp, leefbaarheid, veiligheid. De partners zoeken naar de beste aanpak van monumenten in het bevingsgebied aan de hand van vier voorbeeldprojecten: de kerk van Overschild, de boerderij De Haver bij Onderdendam, de molen De Hoop bij Middelstum en het cluster van deels leegstaande gebouwen in 't Zandt. Door deze vier projecten in hun context (dorp, regio) te analyseren, ontstaat zicht op de problemen, oplossingen en kansen. Daarbij gaat het zowel om schadeherstel en –preventie, als om de mogelijkheden voor herbestemming en versterking van de leefbaarheid. Door te leren van de vier voorbeeldprojecten, ontwikkelen we hopelijk handvatten om het gehele cultuurlandschap van Groningen van passende, bevingsbestendige antwoorden te voorzien.

De opdracht: gebied, mensen en gebouwen

De opdracht voor uitvoering van de RCE-studie is neergelegd bij een samenwerkingsverband van Enno Zuidema Stedebouw, DAAD Architecten, Claudia Brink Communicatie en Studio Platz. Dit verband is gevraagd om vier werkateliers te organiseren. In deze ateliers is samen met belanghebbenden uit het gebied – van 'onderop' dus – en inhoudelijk deskundigen gewerkt aan deze opdracht:

Onderzoek hoe de rijksmonumenten in het aardbevingsgebied in de context van een krimpende bevolking nieuwe invullingen kunnen krijgen en op welke manier we om kunnen gaan met preventie en herstel van schade. Hanteer daarbij het perspectief van het gebied en de mensen naast dat van de gebouwen.

Naast de vier werkateliers, die plaatsvonden van februari tot en met juni 2015, is ook expertise uit het buitenland 'ingevlogen'. Op 21 april organiseerde de RCE een atelier met aardbevingsexperts, op 29 mei spraken we met deskundigen uit Nieuw-Zeeland die daar bezig zijn met monumenten in een aardbevingsgebied. De bundeling van kennis uit deze ateliers heeft geleid tot dit advies, dat wordt aangeboden aan de Overheidsdienst Groningen, onder leiding van Hans Alders. Deze dienst wordt de komende jaren verantwoordelijk voor het begeleiden van de aardbevingsschade die in Groningen optreedt.

Indeling van het advies

Het advies is als volgt opgebouwd. We beginnen met de opgave: hoe ziet de bedreiging voor het Gronings cultuurlandschap eruit? Daarbij brengen we ook in beeld welke gebouwen door de bevingen onder druk komen te staan – letterlijk. Dit wordt gevolgd door een kort verslag van de 'reis' die we in het tijdsbestek van februari tot en met juni 2015 hebben afgelegd, in het kader van de vier ateliers. Hoe zijn we te werk gegaan en hoe hebben we de opdracht van de RCE geïnterpreteerd? Vervolgens komt de kern van het advies aan bod, verdeeld in drie onderdelen. We beginnen met de visie op het vraagstuk. De basiskennis zogezegd. Daarna schetsen we de aanpak die partijen in het veld per monument kunnen volgen, daarbij inspelend op de kenmerken en kansen van het omliggende gebied en de wensen en energie van de mensen die zich daar bevinden. Deel drie bestaat uit het vervolg: hoe wordt dit advies nu verder opgepakt?

Door het advies heen zijn bij de betreffende onderwerpen aanbevelingen opgenomen voor de partijen die zich de komende tijd met erfgoed en bevingen gaan bezighouden. Het zijn aanbevelingen die voortvloeien uit het praktijkdenken van de werkateliers, vanuit de uitwisseling, vanuit al die gesprekken die in en buiten de werkateliers om gevoerd zijn. Niet in de vorm van richtlijnen en regels, maar als tips en handreikingen naar elkaar toe, gebaseerd op wederzijds opgebouwd vertrouwen en ervaring. We kunnen daarop voortbouwen. De aanbevelingen worden aan het slot van dit advies gebundeld en neergelegd bij de partijen waarvan wij denken dat zij hierbij de rol van 'trekker' kunnen vervullen. Bij wijze van intermezzo worden tussen de hoofdstukken de vier voorbeeldprojecten gepresenteerd. Welke problemen, kansen en oplossingen spelen hier en in welke richting kunnen deze projecten nu verder worden ontwikkeld? En wat leren zij ons voor de overkoepelende opgave voor heel Groningen?

De Graauwedijk in Overschild met de Hervormde Kerk op de achtergrond.

2 DE DREIGING, DE OPGAVE EN DE AANPAK: WAT KOMT ER OP ONS AF, HOE PAKKEN WE HET SAMEN OP

Aardbevingen komen steeds dichterbij, voor steeds meer mensen – ook voor monumenteigenaren. De werkateliers vonden plaats tegen een achtergrond die volop in beweging is, letterlijk en figuurlijk. Tussen februari en juni 2015 vonden in het gebied weer verschillende aardbevingen plaats, die de urgentie van de problematiek onderstreepten. De bevingen missen hun uitwerking niet, zo bleek al tijdens het eerste werkatelier toen de vier voorbeeldprojecten werden bezocht. We moeten aan het werk. Van haast is geen sprake, maar gezonde spoed is wel gevraagd.

Over urgentie en momentum

In **Middelstum** zitten scheuren in een molen waarvan we altijd hadden gedacht dat deze oersterk was, want in staat om de krachten van het molenmechaniek effectief naar de grond af te leiden. In **Onderdendam** staat de grote boerderij De Haver leeg. Het in tweeën gespleten voorhuis wordt ondersteund met grote stalen profielen, het balkon met de vier pilaren is veiligheidshalve verwijderd. In **'t Zandt** is een deel van het gebouwencluster in het centrum van het dorp ernstig verzakt. De prachtige romaanse kerk erachter is nog onbeschadigd, maar wie durft eraan te denken dat hier de scheuren door de fresco's gaan lopen. In **Overschild** zijn die scheuren in de veel jongere Hervormde Kerk al duidelijk zichtbaar. Wie door het gangpad naar het altaar loopt voelt de vloer bobbelen: het is hier goed mis.

En dan is dit nog maar het topje van de ijsberg. Conclusie: de urgentie is evident, het momentum is nú. We moeten in actie komen, om de bijzondere collectie monumenten in het Groningse land te behouden. Want één ding is duidelijk: als een monument weg is, is het weg voor altijd. Een indringend voorbeeld is de koepel met fresco in Assisi. Na de restauratie bleven hier nog 8.000 (!) fragmenten van de oorspronkelijke koepel over. Het monument is daarmee in zekere zin verdwenen en komt ook niet meer terug.

Op politiek niveau wordt volop gediscussieerd over de relatie tussen gaswinning, aardbevingen en schadecompensatie. Ondertussen wordt op verschillende fronten – ook binnen de Overheidsdienst – hard gewerkt om meer zicht te krijgen op de toekomst van monumenten in een krimpend aardbevingsgebied. De dreiging en de opgave worden in beeld gebracht, de aanpak wordt al werkende weg ontwikkeld.

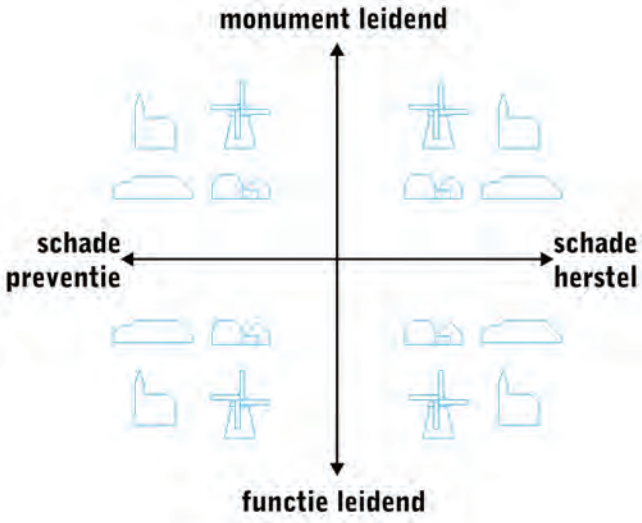

Scheuren inventarisatie Hervormde Kerk te Overschild.

Bedreiging
Schade, verlies, eigenaren

Opgave
Erfgoed is ...

De aanpak
Levende monumenten

De dreiging

Bij de *dreiging* gaat het om het kaart brengen van de impact van de aardbevingen. De bevingen kunnen er uiteindelijk toe leiden dat 100 procent van al het erfgoed beschadigd raakt. Op dit moment is al sprake van schademelding bij 60 procent van alle monumenten in het gebied. Rondom Loppersum loopt dit op naar 80 procent. In dit traject moeten de schadegevallen en de mate van schade scherp in beeld worden gebracht. Hier ligt een belangrijke taak voor de Overheidsdienst Groningen, die per 1 juni 2015 officieel van start is gegaan.

We willen heel precies weten waar we het over hebben en hoe de monumenten in het gebied zich houden. We brengen de schade bij rijksmonumenten in beeld. Met een nog op te zetten monitoringsysteem kan worden gevolgd hoe de schade aan rijksmonumenten zich in de loop van de tijd ontwikkelt.

De opgave

Bij de *opgave* staat de afbakening van het werkveld centraal. Duidelijk is dat het hier gaat om het gehele aardbevingsgebied van Noord-Nederland; 'bevens' – bevingen storen zich niet aan provinciale en gemeentelijke grenzen. Daarbinnen bevindt zich waardevol erfgoed. Naast de circa 1.500 rijksmonumenten gaat het om gemeentelijke monumenten, beeldbepalende panden, beschermde stads- en dorpsgezichten, waardevolle 'ensembles' en verder alle gebouwde situaties die de bewoners aanwijzen als belangrijk in hun omgeving. Deze hele collectie vormt het cultuurlandschap en daarmee de identiteit van Groningen. Al deze categorieën erfgoed worden nu in kaart gebracht, onder leiding van de provincie Groningen.
Naast deze opgave van het bestaand vastgoed is er een opgave voor aardbevingsbestendige nieuwbouw die in het gebied gepleegd wordt. Deze nieuwbouw zal moeten passen in het cultuurlandschap en bij het culturele erfgoed van de toekomst.

Het cultuurlandschap en het monumentale erfgoed verschillen sterk in aard en omvang. Toch is het van belang voor de versterkingsoperatie om dat beeld scherp te hebben. Wat is de omvang en inhoud van het gehele erfgoed dat onder druk staat van de aardbevingen of de versterkingsoperatie? Laten we ook deze dimensie in beeld brengen.

De aanpak

Bij de *aanpak* zijn we bij deze studie van de RCE en haar partners aanbeland. Hier speelt vooral de hoe-vraag: gegeven de dreiging en de opgave, hoe kunnen we daar zo goed mogelijk mee omgaan? Zijn er aan de hand van kennis en ervaringen van experts en de Groninger erfgoedinstellingen en van de vier voorbeeldprojecten algemene aanbevelingen te destilleren, waarmee ook het andere erfgoed in het aardbevingsgebied haar voordeel kan doen? En waarmee het cultuurlandschap van Groningen als geheel 'kansrijker' wordt en de toekomst met meer vertrouwen tegemoet kan zien? Met dat laatste kan deze studie dienen als handreiking voor alle partijen die de komende tijd aan de slag gaan met deze thematiek.

VOORBEELDPROJECT 1
MOLEN DE HOOP, MIDDELSTUM

Molen De Hoop met op voorgrond het hoogholtje te Middelstum.

VOORBEELDPROJECT 1
MOLEN DE HOOP, MIDDELSTUM

Beschrijving

Middelstum is een typisch wierdendorp, met de 'spakenwielen' nog duidelijk dichtbaar in de structuur en met bebouwing die steeds dichter wordt bij het centrum. Een bijzonder dorp ook, dat de afgelopen jaren hard aan de eigen toekomst heeft gewerkt. Daarbij is onder meer de openbare ruimte aangepakt. Richtinggevend is een eigen dorpsvisie die het dorp zelf heeft opgesteld. De molen dateert uit 1855 en is een originele Groninger pelmolen, inmiddels in bezit van molenstichting Fivelingo, een stichting met zes molens in bezit. Deze molen was helemaal leeg gehaald, in 2006 is begonnen met de restauratie. Dit gebeurde in overleg met de werkgroep Ewsum (van het op een steenworp afstand gelegen landgoed annex dagbestedingscentrum) en het dorp. Inmiddels draait de molen weer na de restauratie, maar dat vindt men niet genoeg: de molen kan méér betekenen voor het dorp en daar echt een onderdeel van uitmaken.

Oogst van de werkateliers

Inzet is om de molen meer in het dorp te 'vertegenwoordigen'. Gedacht wordt aan een nieuwe bestemming voor de onderbouw en de herbouw van het pakhuisje, naast de molen. De borg Ewsum is inmiddels een echt onderdeel van het dorp geworden, mede door het hoogholtje (hoge voetgangersbrug) die recent is aangelegd, vlakbij de molen. Ook hier hebben de bewoners zich in hoge mate voor ingespannen en eigen inzet voor geleverd. Door de bouw van een pakhuisje naast de molen ontstaan kansen voor nieuw gebruik: (B&B), verkoop streekproducten, gebruik door de historische vereniging, educatie en scholing en werkruimte voor Werkpro. Er is programma genoeg en voor een bedrag van circa 275.000 euro is de nieuwbouw te realiseren (exclusief eventuele bouwkundige maatregelen voor aardbevingen). Voor de exploitatie staat een netwerk van vrijwilligers en instanties garant: de omvang van het project en de organisatie van de exploitatie passen bij elkaar. De nieuwe gebouwmassa past ook bij het oude volume dat zich ooit op deze plek bevond.

De inzet is om te komen tot een 'in alle opzichten levend monument'. Het verhoudt zich goed tot het dorp Middelstum:

- er worden geen functies aangeboden die strijdig/concurrerend zijn met bestaande activiteiten in het dorp;
- de mensen die bij de herbestemming betrokken zijn, zijn ook elders in het dorp actief bij andere projecten. Daarmee zorgen zij voor een goede afstemming van de verschillende initiatieven, brengen ze verbanden aan en voorkomen ze onnodige onderlinge concurrentie.

Het dorp en Ewsum zijn de laatste tijd fors verbeterd, deze herbestemming bouwt daarop voort. Middelstum is duidelijk bezig een eigen 'merk' c.q. 'markt' te creëren, vergelijkbaar met bijvoorbeeld Boekenstad Bredevoort en Kunstdorp Diepenheim.

Ontwikkelingsrichting

De komende tijd wordt verder gewerkt aan het plan voor het pakhuis, de 'kers op de taart' in de aanpak van de molen. Het laatste stuk ontbrekende bestrating – tussen molen en hoogholtje – wordt verder aangelegd, zodat de route naar Ewsum compleet is. Met diverse partijen, waaronder Werkpro dat op Ewsum actief is, wordt de exploitatie in beeld gebracht. Zodra het exploitatieplan haalbaar is kunnen fondsen worden benaderd, hier zijn al de nodige ideeën over.

Monitoren van scheuren

Gebruik aangrenzende woning?

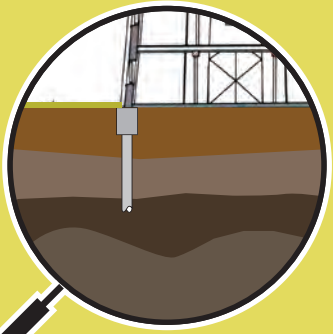

Nader onderzoek naar bodemtoestand

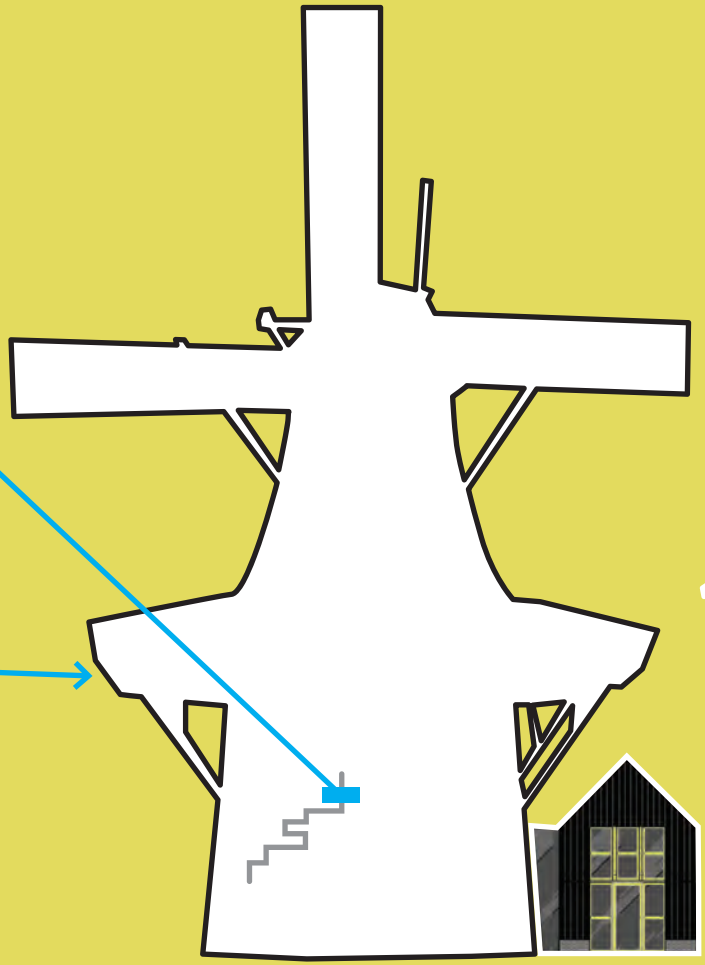

Borgterrein Ewsum

Verbinding leggen tussen molen en Ewsum door hoogholtje

Extra programma in nieuw pakhuisje

3 DE WERKWIJZE: DE OPBOUW VAN EEN WERKGEMEENSCHAP IN HET GEBIED

Deze studie staat voor pionieren, ontwerpend onderzoek en verbinden. Allerlei ontwikkelingen – zoals de kennis over aardbevingen en het versterken van gebouwen – staan niet stil. Tegelijkertijd is er nog maar weinig kennis over hoe thema's als schadeherstel, preventie, herbestemming en leefbaarheid zich onderling verhouden. Het zijn onderwerpen waar op zich al veel aan onderzocht is, maar die (nog) niet in verband met elkaar zijn gebracht. In Groningen ligt die uitdaging nu wel voor. De werkateliers 'Levende monumenten in een leefbare regio' kunnen we zien als een reis waarvan de bestemming voor een belangrijk deel ongewis is. Vooraf is de studie daarom nadrukkelijk bestempeld als een leerproces, te doorlopen met alle betrokken partijen. Na afloop van de reis kunnen we constateren dat in korte tijd een hechte werkgemeenschap is ontstaan – een prachtige 'bijvangst' van deze ateliers.

Over de reis en de bestemming: de vorming van een werkgemeenschap

Samen op reis gaan en onderweg de reisplanner ontwikkelen: zo kunnen de werkateliers worden samengevat. Vooraf waren er vooral vragen en weinig antwoorden. Eén ding was echter wel zeker: dit onderwerp leent zich niet voor een puur 'professionele' aanpak. Omdat aardbevingen zo dichtbij mensen komen, zijn de visie en ervaring van gebouweigenaren en dorpsbewoners van cruciaal belang voor het ontwikkelen van die aanpak. Hun deskundigheid wordt naast die van ontwerpers, constructeurs, overheden, monumentendeskundigen en anderen geplaatst, waardoor kruisbestuiving ontstaat en daarmee kennisontwikkeling. De vier werkateliers – aangevuld met twee internationale sessies – hebben deze belofte van 'goede plannen maak je samen' nadrukkelijk ingelost. In een paar maanden tijd is een 'werkgemeenschap' ontstaan van bevlogen mensen (die al dan niet organisaties vertegenwoordigen). Bij hen liggen monumenten én de toekomst van dit gebied na aan het hart. Het advies dat we hebben geschreven komt voort uit de energie van de groep en de hoop is erop gevestigd dat deze werkgemeenschap ook na het afronden van de studie in stand blijft. Mensen kunnen elkaar gemakkelijker vinden en aanspreken, dat is in ieder geval winst. De kunst is om deze gemeenschap ook de komende tijd – als een 'lerend netwerk' – in stand te houden. Er zijn al geluiden opgegaan om een regelmatig terugkerend Erfgoedcafé 't Zandt te organiseren, waarbij de deelnemers bijpraten en ervaringen delen. De energie die in het gebied aanwezig is rond dit thema moet behouden blijven. Deze is namelijk van groot belang voor de haalbaarheid van met name herbestemmingsprojecten. En daarmee voor het vitaal houden van het hele cultuurlandschap van Groningen.

De energie binnen de werkgemeenschap is groot. Deze gemeenschap kan verder worden uitgebouwd, als basis voor de kennisuitwisseling binnen het aardbevingsgebied. Hier ligt een mooie uitdaging voor een platform dat periodieke bijeenkomsten en excursies organiseert rond thema's en ervaringen.

Onze interpretatie van de opdracht

Ook de manier waarop wij zelf naar de onderzoeksopdracht hebben gekeken en deze hebben geïnterpreteerd heeft zich ontwikkeld tijdens de 'reis'. Hoe kunnen we structuur geven aan deze complexe, meervoudige vraagstelling? Ons conceptuele schema begon aanvankelijk met een eenvoudig assenkruis. Met op de ene as het monument dat leidend is versus de functie/bestemming die leidend is. En op de andere as de dimensies 'schadeherstel' versus 'schadepreventie'. Daarmee probeerden we een aanpak te ontwikkelen die navolgbaar is voor andere monumenten. Door het werken in de ateliers ontstond een tweede schema, dat meer de vorm van een 'mengpaneel' had. Een serie van vragen die beantwoord moeten worden, om zicht te krijgen op de toekomst van een monument binnen een groter gebied. Ook daar zat nog de hypothese onder dat we 'strategieën' konden ontwikkelen voor vergelijkbare soorten gebouwen. Inmiddels weten we dat het werken met dergelijke 'standaarden' niet realistisch is. De opgave is dermate complex, dat per gebouw een specifiek antwoord gevonden moet worden. Daarbij wordt gebruik gemaakt van bekende en beproefde ontwerp- en constructieprincipes; deze worden al naar gelang de situatie van het monument gebruikt en gecombineerd. De 'maatwerk'-aanpak die we daarvoor hebben ontwikkeld wordt in het vervolg van dit advies beschreven en past inhoudelijk naadloos bij de manier waarop momenteel ruimtelijke plannen worden ontwikkeld. Dat gebeurt in de 'nieuwe realiteit' van nu, met een veelvoud aan partijen, zonder zicht (vooraf) op een totale financiering, met deelprogramma's die samen in de loop van de tijd een geheel vormen, et cetera. Daarmee is de inhoud van het advies geheel eigentijds en passend bij de manier van werken die post-crisis door overheden, marktpartijen, ondernemers en bewoners wordt ontwikkeld.

Enkele leden van de werkgemeenschap 'Levende monumenten in een leefbare regio'. Van links naar rechts en van boven naar beneden:

Paul Meurs, Anne Wieringa, Peter Kuenzli, Reinout Stigter, Richard Veenstra, Frank Strolenberg en Marlijn Baarveld, Merijn Wienk, Jur Bekooy, Wim van Vondel, Hans Beckmann, Christian Lubbinge, Janny Wilkens en Harry Meijer

VOORBEELDPROJECT 2
BOERDERIJ DE HAVER, ONDERDENDAM

Boerderij De Haver te Onderdendam.

VOORBEELDPROJECT 2
BOERDERIJ DE HAVER, ONDERDENDAM

Beschrijving

Onderdendam was eeuwenlang het bestuurlijke, waterhuishoudkundige, juridische en ook handelscentrum van de (noordelijke) Ommelanden van Groningen. Het ligt op een kruispunt van vier waterwegen. Door de bundeling van functies waren er op het hoogtepunt wel 15 tot 20 cafés in het dorp gevestigd. Na 1900 liep die betekenis terug, afleesbaar is deze nog wel (waterschapshuis, rechtbank, voormalige hoofdkern van de gemeente). Onderdendam heeft momenteel 500 inwoners en diverse voorzieningen, die wel teruglopen. De laatst overgebleven basisschool sluit in de zomer van 2015. Ook de PKN-kerk wordt in haar voortbestaan bedreigd en is aangeboden aan de Stichting Oude Groninger Kerken. De corporatie heeft acht huurwoningen afgebroken, wat 'Het gat van Onderdendam' heeft opgeleverd.

De inwoners zijn zeer betrokken en hebben onder meer zelf het dorpshuis gemoderniseerd en de molen herbouwd (B&B, sterrenrestaurant). Recent is het initiatief Hou Onderdendam Overeind! (HOO!) gelanceerd: een plan om woningversterking, duurzaamheid, energiebesparing en generatiebestendigheid van de bestaande bebouwing niet individueel maar in gezamenlijkheid te realiseren.

De boerderij was tot 1990 agrarisch in gebruik. Werd daarna een woonboerderij en is inmiddels eigendom van de NAM (het eerste object dat de NAM aankocht). In augustus 2012 is schade door een aardbeving ontstaan, ook is de boerderij korte tijd gekraakt. Tot dusver bestaan er geen herstelplannen. De boerderij is van het Oldamster type en is rijk uitgevoerd; woonhuis en schuur onder één nok. In 1910 heeft een omvangrijke verbouwing/uitbreiding plaatsgevonden. Opvallend is het contrast tussen eclectische en Jugendstil-stijlen in het voorhuis.

Oogst van de werkateliers

Inmiddels heeft zich een aantal initiatiefnemers gemeld met plannen. Er zijn bijvoorbeeld ideeën voor een combinatie van mantelzorg/meergeneratiewoning. Aandachtspunt is onder meer hoe de boerderij beter bereikbaar kan worden gemaakt (bruggetje over het Boterdiep?). De werkgroep HOO! zegt over De Haver:

- verpaupering van pand en tuin/erf moet voorkomen worden;
- de invulling moet zo min mogelijk verkeersoverlast veroorzaken in Onderdendam en dan specifiek de Molentil en het fietspad achter de woningen aan het Boterdiep. Onderzocht kan worden om de toegang naar de boerderij te situeren bij Ter Laan in Bedum en deze te laten aansluiten bij de geplande rondweg;
- de invulling van de boerderij zou niet direct moeten concurreren met bijvoorbeeld het dorpshuis in Onderdendam.

De ateliers hebben de werkgroep verder op weg geholpen. Contacten en verbindingen zijn gelegd, de ideeën zijn verdiept en verrijkt.

Ontwikkelingsrichting

De toekomst van de boerderij wordt nadrukkelijk gerelateerd aan het dorp (waar nog meer ontwikkelingen spelen) en de wijdere omgeving. Een breed samengestelde werkgroep met daarin ook eigenaar NAM pakt dit verder op. Mogelijk wordt voor de boerderij een grote werkmaquette gemaakt, die programmatische mogelijkheden en technische randvoorwaarden in beeld brengt.

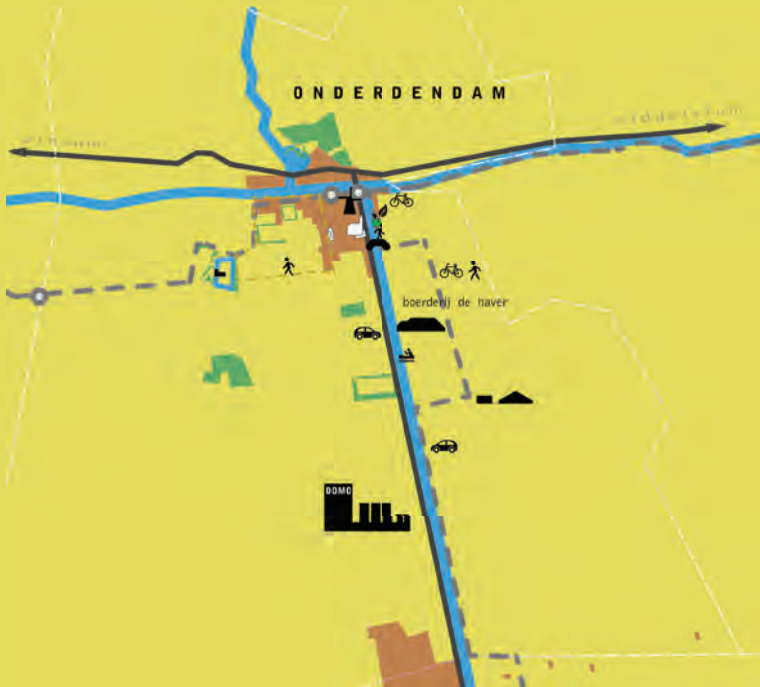

Samenwerken met andere nabij gelegen bedrijven

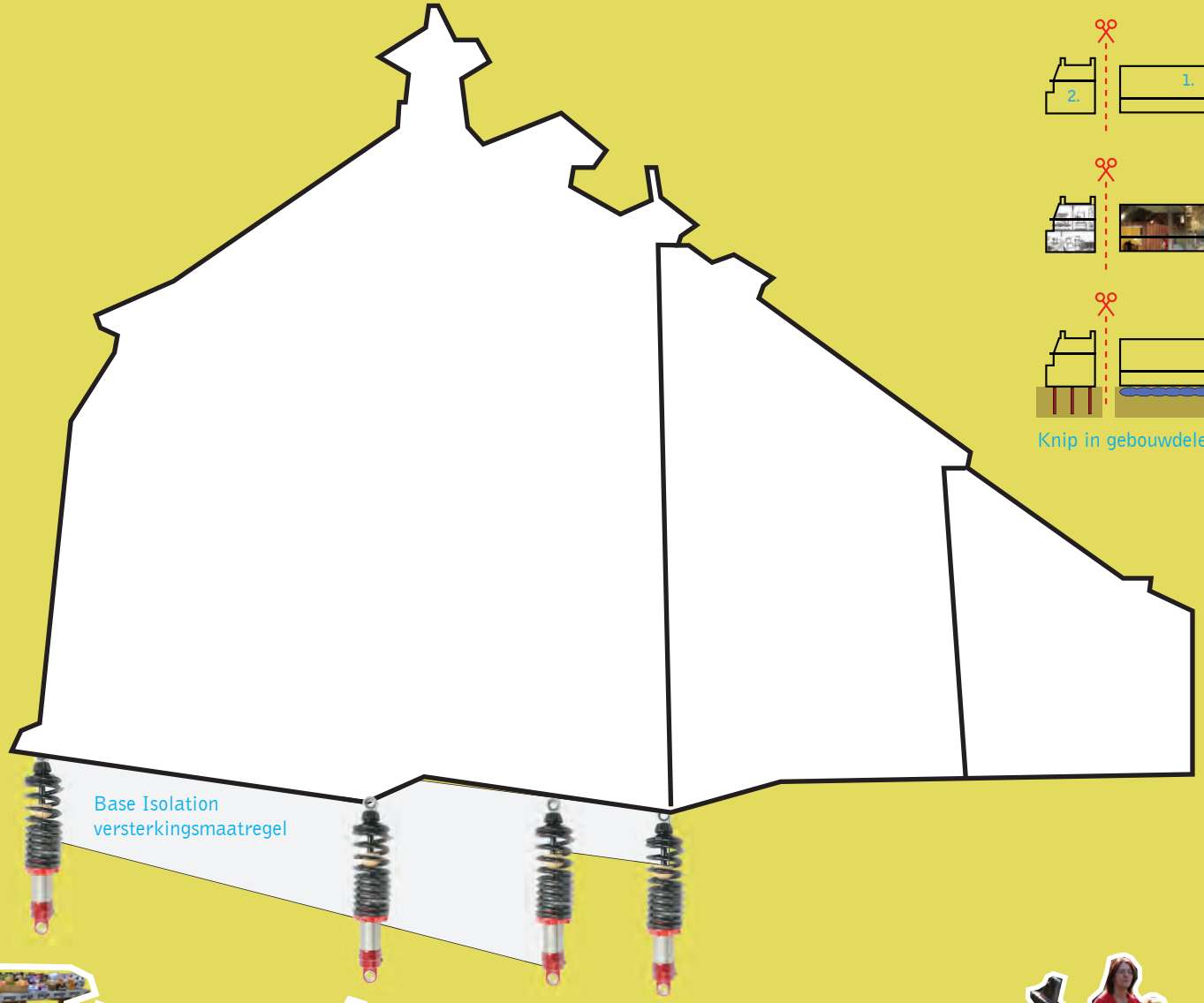

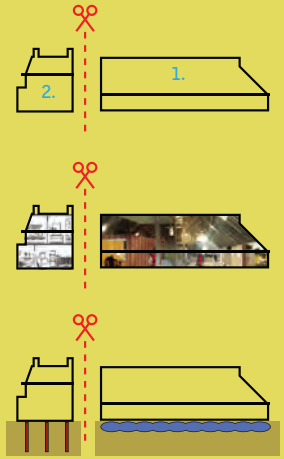

Knip in gebouwdelen

Lokale voedselmarkt

Verbinden aan toeristisch en recreatief netwerk

4 DE VISIE: WELKE INHOUDELIJKE THEMA'S SPELEN MEE ROND AARDBEVINGEN, ERFGOED EN CULTUURLANDSCHAP

In dit hoofdstuk zetten we een belangrijke inhoudelijke punten op een rij die we in de werkateliers hebben opgehaald:

- de wisselwerking tussen gebied, mensen en gebouwen;
- de rol van veiligheid versus gebruik en monumentwaarde;
- de functies van een monument: door-, her- of niet-bestemmen;
- een ander planproces: van toetsen naar begeleiden;
- het belang van goede communicatie en voorlichting.

Uiteraard zijn deze punten niet los van te zien van de procesgang rond het vinden van een kansrijke toekomst voor monumenten, maar daar komen we in het vijfde hoofdstuk ('De aanpak') specifiek op terug.

1 Over gebieden, mensen en gebouwen

Een monument kan niet los worden gezien van de omgeving waarin het zich bevindt en de mensen door wie het gebruikt wordt. Die stelling gaat helemaal op wanneer het gebouw (of het geheel aan gebouwen waar het deel van uitmaakt) leeg komt te staan. Dan komt namelijk de vraag aan de orde: wat gaan we met het monument doen? Gaan we doorbestemmen (de huidige functie doorzetten), herbestemmen (een nieuwe functie zoeken) of niet-bestemmen (leeg laten staan, in afwachting van een nieuwe functie en/of nieuwe technische kennis).
Bij de analyse van de vier voorbeeldprojecten in deze studie is voortdurend heen en weer gependeld tussen het gebied, de mensen en de gebouwen. Het blijkt in de praktijk dat het louter als 'object' oppakken van de monumenten te vaak niet tot een meerwaarde leidt. Juist het leggen van verbindingen met de omgeving legt veelal de basis voor nieuwe invullingen. Daarmee wordt tegelijkertijd een hernieuwde betekenis voor het dorp in kwestie gecreëerd. Het ontwikkelen in samenhang en in samenwerking met de omgeving leidt tot een groter draagvlak. Het resultaat is een succesvolle herbestemming met een meerwaarde voor de gemeenschap, of het nu programmatisch is of als beeldbepalend of karakteristiek pand ('bij het binnenrijden van het dorp valt direct je oog erop'). Anders gezegd: wanneer we alleen naar het object kijken en niet naar de context, het gebied, de kern en de plek waar het staat, dan missen we een cruciale laag voor het bepalen van de toekomst van het monument. Gebied, mensen en gebouw(en) moeten in samenhang bekeken worden, ook om kansen en mogelijke 'energie' van naburige initiatieven goed op de radar te krijgen. Daarbij kan ook tijd en energie bespaard worden: door voor verschillende monumenten in één dorp of stad één gebiedsvisie op te stellen, kan deze voor meerdere individuele opgaven gebruikt worden. Het gaat hier dus nadrukkelijk om een wisselwerking:

- denkend vanuit de monumenten dient het omliggende gebied en cultuurlandschap als inspiratiebron;
- denkend vanuit het gebied kan een kader voor meerdere individuele opgaven worden benoemd.

De context van Groningen als krimpgebied heeft in deze discussie een belangrijke rol gespeeld. Krimp zorgt ervoor dat er meer vastgoed is dan er functies beschikbaar zijn. Om dit proces niet verder voort te laten gaan, hebben veel gemeenten al besloten om hun uitbreidingen te schrappen. De focus wordt gericht op de bestaande bouw en wat daarmee mogelijk is. Daarbij helpt het werken met een vaste aan regels, zoals het leidend laten zijn van de Ladder voor Duurzame Verstedelijking.

Kansrijke programma's dienen zich in dit 'ijle' gebied niet als vanzelf aan. Ze moeten actief opgezocht worden. Waar kansen in worden gezien – zo bleek tijdens de ateliers – is in het schuiven met programma's: van 'waardeloze' naar 'waardevolle' gebouwen. Daarmee krijgen de waardevolle gebouwen gemakkelijker een nieuwe toekomst. Het leegkomende vastgoed zonder veel waarde zal uiteindelijk uit de markt genomen moeten worden, wanneer hier geen oplossingen voor gevonden kunnen worden.
Het vormgeven aan dit soort schuifpuzzels lukt alleen door in een zo vroeg mogelijke fase van het proces het gesprek met alle betrokkenen aan te gaan. Vaak hebben dorpsbewoners een idee – en ieder geval een mening – over de monumenten en beeldbepalende panden in hun dagelijkse leefomgeving. Door vanuit een gebiedsbenadering te kijken kunnen de gevolgen van bevolkingskrimp, het verdwijnen van voorzieningen en de versterkingsoperatie van erfgoed beter worden overzien. Erfgoed heeft daarbij het voordeel dat de tastbare geschiedenis van een gebouw voor extra binding en enthousiasme zorgt. Hier kan op worden voortgebouwd bij het zoeken naar mogelijke nieuwe bestemmingen. De waarde van het monument moet hierbij in brede zin worden opgevat. Herbestemmingsexpert Paul Meurs maakte dat duidelijk tijdens het tweede werkatelier, met dit schema:

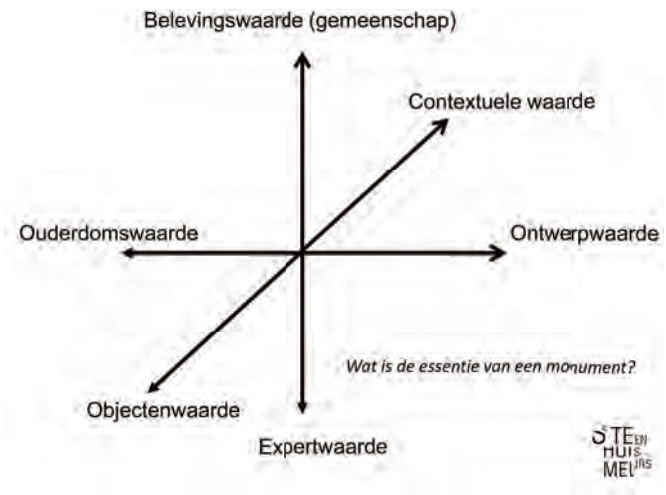

Uit het schema blijkt dat een monument meerdere waarden heeft en dat van hieruit het 'waardegericht' ontwikkelen begint. Het is zaak om helder te krijgen wat een monument betekent: op verschillende schaalniveaus en voor uiteenlopende partijen.

Gemeenten en inwoners kunnen met eigenaren samenwerken om per dorp, buurt of gebied de versterkingsoperatie te begeleiden. Ze doen dat in het licht van het behoud en de toekomst van het erfgoed en de kwaliteit van de leefomgeving.

Waardevol erfgoed kan zowel van onderop (het gebouw of het ensemble zelf) als vanuit het gebied benaderd worden: die wisselwerking is essentieel. Wat precies de invloed en het 'oplossend vermogen' van dat omliggende gebied is verdient nader onderzoek. Dit kan bijvoorbeeld door deze wisselwerking te onderzoeken in drie verschillende gebieden van uiteenlopende omvang en/of karakter: een dorp, een groep kernen en een regio.

De overheden in het aardbevingsgebied krijgen een belangrijke rol door intensief samen te werken rond de aanpak van monumenten (en gebouwen in beschermde stads- en dorpsgezichten en beeldbepalende karakteristieke panden). Zij zorgen voor een doorvertaling van dit advies naar uitvoeringsdiensten, Libau en andere organisaties. Ook betrekken zij bouwers, ontwerper, constructeurs en andere disciplines bij de ontwikkeling van slimme nieuwe concepten.

Het Boterdiep in Onderdendam.

2 Veiligheid versus gebruik en monumentwaarde

Aardbevingen tasten de veiligheid van mensen aan, zowel objectief als naar gevoel. Om monumenten veiliger te maken, kan het noodzakelijk zijn om ze te versterken en zo schades te voorkomen. Deze preventieve aanpak (preparen) kan echter op gespannen voet staan met de eigenheid en cultuurhistorische waarde van een monument. Dit spanningsveld speelde tijdens de vier werkateliers een steeds terugkerende rol.

Uiteindelijk kwamen we uit op drie elementen die van belang zijn in een goede balans tussen veiligheid, gebruik en monumentwaarde. Zij maken duidelijk dat het hier niet zozeer om een technische opgave gaat, maar veel meer om een kennis-, communicatie- en ontwerpopgave:

Investeer in kennisontwikkeling

De kennis over aardbevingen en hun gevolgen wordt met de dag groter. In binnen- en buitenland wordt hier volop op gestudeerd. Inmiddels zijn er geavanceerde rekenmodellen beschikbaar, waarmee de impact van zowel de beving zelf als de versnelling langs het aardoppervlak berekend kan worden. Deze modellen kunnen gevoed worden met de bevingsgegevens in Groningen. Door hier vervolgens een aantal karakteristieke en veel voorkomende gebouwen tegenaan te zetten, wordt meer duidelijk over hoe deze gebouwen reageren op trillingen.

Houd de monumenten in de gaten

De praktijk tot op heden is dat scheuren in monumenten – ontstaan door aardbevingen dan wel zettingen of andere grondbewegingen – direct wordt gerepareerd en weggewerkt. Daarmee gaat echter waardevolle kennis over het bewegen van het monument verloren. Een scheur hoeft niet per se bedreigend te zijn. Hij kan ook zorgen voor bewegingruimte van het monument. Ook is het mogelijk dat de scheur op een niet-onhandige plek zit, bijvoorbeeld op de scheiding van twee gebouwdelen. Sommige scheuren worden pas enige tijd na de beving zichtbaar, als het gebouw zich opnieuw zet. Al deze aspecten vragen om een andere omgang met scheuren en andere schades, ook in communicatief opzicht. Met een monitoringprogramma ontstaat zicht op hoe de schades zich gedurende een langere periode ontwikkelen. Een communicatieprogramma kan ervoor zorgen dat eigenaren en gebruikers goed worden geïnformeerd over aardbevingen, hun rechten en plichten. Ze worden hierdoor ook geschoold in het omgaan met schade (zie ook punt 5: Communiceer!).

De komende tijd zetten we volop in op kennisontwikkeling, om dit nog relatief 'jonge' onderwerp stevig verder uit te werken (hoe houden monumenten zich in deze specifieke Groningse ondergrond en met deze specifieke bevingen):

- **een onderzoeksprogramma brengt met 3D-rekenmodellen en monitoring inzichten samen over de effecten van aardbevingen op monumenten;**
- **op deze basis kan een kennis- en monitoringprogramma voor eigenaren worden opgezet. Laat eigenaren de monumenten goed in de gaten houden en dat periodiek overbrengen. De kennis en inzichten die hierdoor ontstaan worden actief verder gebracht binnen de werkgemeenschap;**
- **in het verlengde hiervan worden de do's en don'ts van nieuwe, innovatieve methoden en technieken voor monumenten (zoals base isolation) onderzocht.**

Ga nú versterken: van re-pareren naar pre-pareren

Ook al is er nog veel niet bekend over aardbevingen en hun invloed op monumenten, wachten daarop is niet een optie. Het louter 'repareren' van de scheuren die vallen in de monumenten biedt geen oplossing, we moeten een stap voorwaarts zetten. Van re-pareren achteraf naar pre-pareren vooraf! En met de nadruk op 'pareren': met de kop omhoog de uitdaging tegemoet zien. *Kop d'r veur*, zeggen Groningers dan.

Tot nu toe raken monumenten beschadigd en vervolgens komen partijen in actie om dit zo goed mogelijk te herstellen. Gemakkelijk is dit niet, zo bewijst het voorbeeld van de boerderij De Haver, waar de schade dermate groot is dat een deel van het monument – de gipsen versierde en beschilderde – net gerestaureerde plafonds – zwaar beschadigd is. Tijdens de werkateliers bezochten we de Doopsgezinde Kerk in Middelstum, dat bezocht werd tijdens een van de ateliers. Bevingsschade wordt hier hersteld door een grote staalconstructie in de kerk aan te brengen, waarmee de gebruiks- en monumentwaarde onder zware druk komen te staan. Met een dergelijke aanpak redden we het niet. Dat ligt overigens zeker niet aan de bevlogenheid waarmee betrokken partijen aan de verstevigingsoperatie werken. Het gaat er vooral om dat monumentale waarden zwaar worden aangetast, in de haast om de kerk voor verder verval te behoeden. Een nieuwe constructie introduceert een compleet nieuw materiaal in het gebouw. Constructief is dat geen gelukkige keuze: het oorspronkelijke materiaal wordt niet of nauwelijks in de constructie gebruikt. Het verhoudt zich niet tot de aanwezige monumentwaarden (kerkinterieur, bouwmateriaal) en ook als toevoeging is het geen bijdrage aan de ruimtelijke kwaliteit van het monument.

De omslag moet daarom worden gemaakt naar pre-pareren: de monumenten die er nu zijn op zo'n manier versterken dat zij aardbevingen kunnen doorstaan. Schade moet zoveel mogelijk wordt voorkomen, niet alleen door bevingen maar ook door verkeerde verstevigingsmaatregelen en – materialen. Ergo, de versterkingsoperatie moet in gang

worden gezet – maar dan wel op een slimme manier. Dat betekent een 'nul-beurt' voor alle monumenten en andere beeldbepalende panden in het gebied, waarbij keuzes uit het verleden in het licht van de aardbevingen worden aangepast en de panden weer in hun oorspronkelijke 'kracht' worden gezet. Dit betekent bijvoorbeeld dat de verbindingen tussen wanden, vloeren en plafonds worden versterkt. Dit kan met relatief eenvoudige middelen gebeuren. Wanneer de aardbevingsdreiging daartoe aanleiding geeft, kan gekozen worden voor extra versterking – met respect voor de monumentwaarde. Dit vraagt om maatwerk en een specifieke aanpak per monument.
Om de kansen voor versterking als geheel verder te brengen, is het goed om nieuwe technieken zoals *base isolation* (versterking van de fundering) verder te onderzoeken en te testen in de Groningse praktijk. Dat geldt ook voor enkele ideeën en concepten die tijdens de werkateliers werden ontwikkeld:

1. een hydraulische vloer;
2. een lambrisering/wand die ook warmte kan leveren;
3. een 'truss' waar zowel de verlichting als de gehele kerk aan kan worden opgehangen.

Ook al weten we nog niet alles over de relatie tussen bevingen en monumenten, het is wel noodzakelijk om de versterkingsoperatie voor monumenten nu al in gang te zetten. We zorgen ervoor dat alle monumenten een 'nul'-meting krijgen. Daarop volgt de 'operatie' waarmee ze weer in hun oorspronkelijke kracht worden gezet. Maatwerk is hierbij essentieel – denk aan deelgebieden met een eigen specifiek dreigings- en risicoprofiel – maar ook qua monumentwaarde. Waar extra versterking nodig is, moet deze worden aangebracht.

Over regels en normen

Veiligheid wordt in dit land onlosmakelijk verbonden met normen en regelgeving. In voorbereiding is momenteel een Nationale Praktijkrichtlijn (NPR), die ingaat op de relatie tussen gebouwen en aardbevingen. Deze NPR wordt vervolgens uitgewerkt in een NEN-norm, die weer wordt opgenomen in het Bouwbesluit. Het is een proces dat vermoedelijk enige jaren gaat duren. In eerste instantie wordt ingezet op de eisen voor nieuwbouw, later te volgen door vernieuwbouw en bestaande bouw.
De conclusie die voortkomt uit de werkateliers: waak ervoor dat normen een eigen leven gaan leiden en dominant worden in de aanpak van herbestemming en versterking. De praktijk is nu dat monumenten een uitzonderingspositie hebben in het Bouwbesluit, met op lokaal niveau de verantwoordelijkheid voor betrokken partijen (gemeente, brandweer, monumentencommissie) om per gebouw de goede afwegingen te maken. Die 'traditie' moet worden voortgezet, ook wanneer sprake is van aardbevingen. Veiligheid mag niet ter discussie staan, maar laat uit het gesprek tussen adviseurs, eigenaar en gemeenten de oplossing komen die deze belangen en waarden in zich verenigt.

Monumenten hebben in termen van bouwkundige regelgeving nu al een uitzonderingspositie. Die positie moet in de NPR, NEN-normen en het Bouwbesluit behouden blijven, ook voor ander te behouden erfgoed. We sluiten daarbij aan bij de huidige praktijk van het toepassen van het Bouwbesluit bij monumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten.

Locatiebezoek werkatelier.

LEREN VAN NIEUW-ZEELAND

In Nieuw-Zeeland heeft men al decennia lang te maken met (natuurlijke) aardbevingen. Recent werd het land tussen 2010 en 2012 nog getroffen. Hoewel er zeker ook verschillen zijn met de Groningse situatie, zijn er ook overeenkomsten en daarmee leerpunten. We zetten er enkele op een rij:

- de psychologie: zoals wij in Nederland gewend zijn onder de zeespiegel te leven, zijn Nieuw-Zeelanders gewend aan aardbevingen als *fact of life*. Kinderen krijgen van jongs af aan instructie wat te doen bij een beving;
- lokale overheden zijn verantwoordelijk voor de handhaving van de veiligheid van gebouwen. Eigenaren zijn verantwoordelijk voor het herstel en versterking van de gebouwen;
- gebouwen zijn aardbevingsgevoelig wanneer ze voor minder dan 33 procent voldoen aan de nieuwbouwnorm. In dat geval wordt er een gele sticker opgeplakt en krijgt de eigenaar (ruim) de tijd het gebouw te versterken.

Over de manier waarop Nieuw-Zeelanders omgaan met aardbevingen heeft RUG-onderzoeker Melanie Bakema een artikel geschreven in het tijdschrift Noorderbreedte (december 2014). Zij concludeert hierin dat de 'top down'-aanpak van de Nieuw-Zeelandse nationale overheid nauwelijks effectief was. Pas nadat op lokaal niveau de aanpak van aardbevingen ter hand werd genomen, door gemeenten en inwoners zelf, kwam deze van de grond.

Topgevels en High Risk Building Elements zoals standbeelden en schoorstenen vallen doorgaans naar buiten.

'Bij brand naar buiten, bij een beving beter binnen blijven', leren de kinderen.

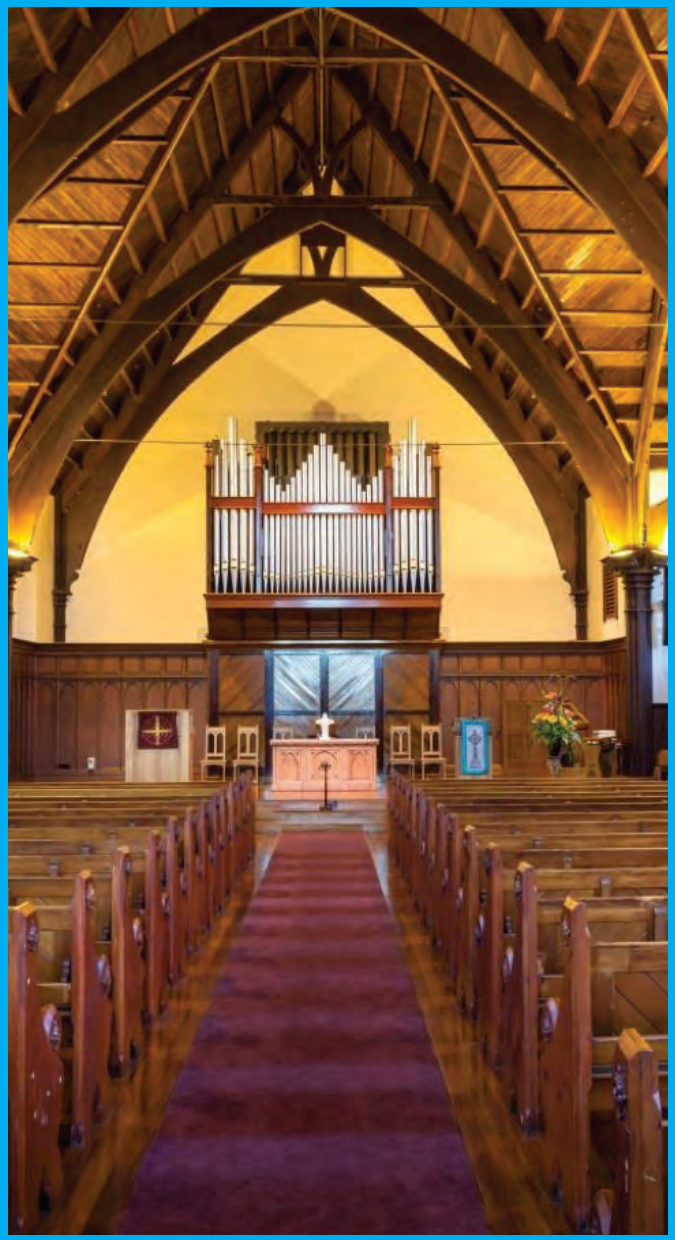

Terwijl het interieur ongewijzigd is herbouwd...

...heeft de buitenkant een totaal ander aanzicht gekregen.

3 Door-, her- en niet-bestemmen

Bij de start van de werkateliers was vooral het begrip 'herbestemmen' in beeld: het vinden van een nieuwe functie voor een leegkomend gebouw. Twee andere begrippen kwamen daarbij langszij: het doorbestemmen en niet-bestemmen. Bij doorbestemmen wordt de huidige functie doorgezet, bij niet-bestemmen wordt er een hek om het gebouw gezet en vervolgens gebeurt er niets. De leegstand wordt geaccepteerd en er wordt gewacht tot de periode van aardbevingen voorbij is. Op dat moment wordt bekeken hoe het gebouw zich heeft gehouden en welke toekomstperspectief reëel is.
In de Groningse situatie is het doorbestemmen in de meeste gevallen aan de orde voor woningen. Daarom ligt het voor de hand om deze categorie af te splitsen. Wat resteert zijn de echt grote gebouwen, soms met een publiek karakter. Voor deze gebouwen zijn beide opties mogelijk.

Het is goed om in de analyse en de aanpak een verschil te maken tussen twee groepen monumenten: de eerste groep van grote gebouwen met vaak een herbestemmingsopgave, of een wisseling van eigenaar en behoud van bestemming en de tweede groep met kleinere monumenten, vaak woningen die woning blijven (doorbestemming).

Tien regels voor herbestemmen

Voor een herbestemming bestaan geen standaardantwoorden. Iedere plek vraagt een eigen aanpak, ook al omdat de gebiedscontext verschilt. Wanneer tot herbestemming wordt overgegaan, komt een aantal algemene spelregels in beeld die herbestemmingsexpert Paul Meurs tijdens het tweede werkatelier voor het voetlicht bracht:

Benut de ruimte van technisch ingrijpen

Technische oplossingen maken soms ineens een doorbraak mogelijk, waar niemand aan gedacht had.

Ontwikkel vanuit de cultuurhistorische waarde

Bepaal de waarde door de dialoog aan te gaan. Wat vinden experts, omwonenden?

Werk met minimale ingrepen, het gaat om de programmering

Herbestemming kan heel 'licht' beginnen, met kleine (voor) investeringen. Als de functie maar mensen naar de plek brengt.

Ga het gebouw gewoon gebruiken, investeer in tussentijdelijkheid en *placemaking*

Met tijdelijk gebruik kan een gebouw en/of een gebied op de kaart worden gezet.

Omarm de bestaande identiteit en behoud/transformeer deze

Kijk waar de kwaliteiten liggen en zet deze in voor het proces van planontwikkeling.

Maak keuzes, je kunt niet alles bewaren

Zet in op de werkelijk onderscheidende kwaliteiten.

Neem de tijd om de juiste match te vinden, bied ruimte aan 'emergente' gebeurtenissen

Niet alles kan vooraf worden voorzien. Geef ruimte aan ontwikkelingen die zich spontaan voordoen.

Laat ontwikkelingen 'ankeren'

Gebruik de ankerpunten het gebied om daar de verdere ontwikkeling aan op te hangen.

Vind het dorp opnieuw uit, uitgaande van de eigen kracht

Een nieuw 'merk' ontstaat niet van bovenaf maar van onderop. Waar zit de energie?

Vind de balans tussen eigenheid en *aliens*

Nieuwe toevoegingen ('archipunctuur') kunnen de belangstelling voor een bepaalde plek vergroten en nieuwe mensen naar het gebied halen. Juist de mix van oud en nieuw wordt vaak aantrekkelijk gevonden.

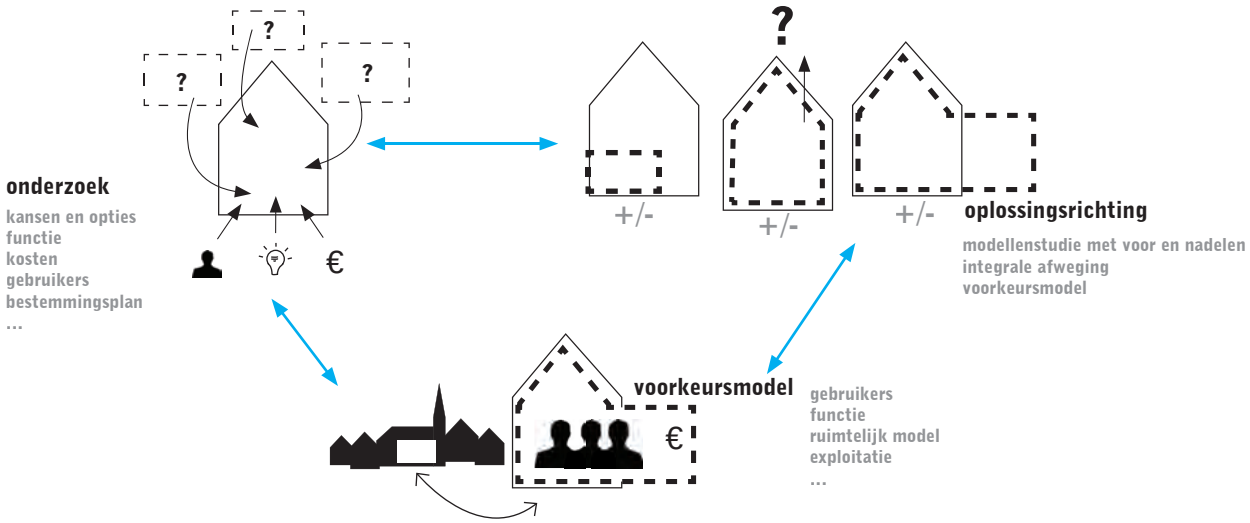

4 Van toetsen naar begeleiden

De aardbevingen zorgen voor veel onrust in het gebied, eigenaren van monumenten niet uitgezonderd. Een externe ontwikkeling komt op hen af, waar zij zelf geen invloed op kunnen uitoefenen en mogelijk grote gevolgen heeft voor de waarde(ontwikkeling) van hun pand. Een aanpak die hier effectief op inspeelt, sluit aan bij deze zorg.
Duidelijk moge zijn dat aardbevingen voor eigenaren en beheerders een andere, nieuwe uitgangssituatie betekenen. Het gaat primair om herstel, preventie en/of het vinden van een nieuwe functie. Dat betekent een heel andere start voor de planontwikkeling dan wanneer bijvoorbeeld een nieuwe serre aan een monument wordt toegevoegd. In deze situatie moeten de eigenaren veel meer worden 'ontzorgd', in plaats van dat zij zelf aan de bal zijn als opdrachtgever. Vanaf het begin moet duidelijk zijn waar eigenaren terecht kunnen met hun vragen en zorgen. En hoe zij in het vervolg van het traject begeleid worden.

De nieuwe situatie vraagt om een ander soort planproces, met andere rollen voor partijen. Wachten op een goed plan en dat vervolgens afvinken werkt niet meer. Het werkt niet bij de mensen die niet willen, maar evenmin bij de mensen die wel willen. In de nieuwe planpraktijk maken we de omslag van toetsen naar begeleiden. Daarvoor worden de 'loods' en het 'loodsteam' geïntroduceerd, die het complexe vraagstuk van herbestemming van haver tot gort kennen (zie ook hoofdstuk 5). Zij helpen daarnaast in de zoektocht rond het versterken en aanpassen van een monument. Eigenaren worden door de loods en zijn compacte team begeleid om de noodzakelijke stappen te doorlopen en op het juiste moment de tijd te nemen (bijvoorbeeld om de exploitatie op orde te krijgen). Maar eigenaren worden ook aangespoord keuzes te maken. De loods kan verder andere partijen in het proces aanspreken; in het belang van voortgang, van het monument en/of van de eigenaar. Dit alles gebeurt op zo'n manier dat aan het eind van het planproces vrijwel zeker een vergunning wacht op het betreffende monument aan te pakken. Dit betekent niet dat allerlei toetsen en toetsende instanties aan de kant worden geschoven. Zij worden alleen op een andere manier tijdens het planproces ingezet.

We werken de aanpak met de loods en het loodsteam regionaal uit. De loodsteams begeleiden de eigenaren en beheerders bij de herbestemming, versterking en aanpassing van monumenten.

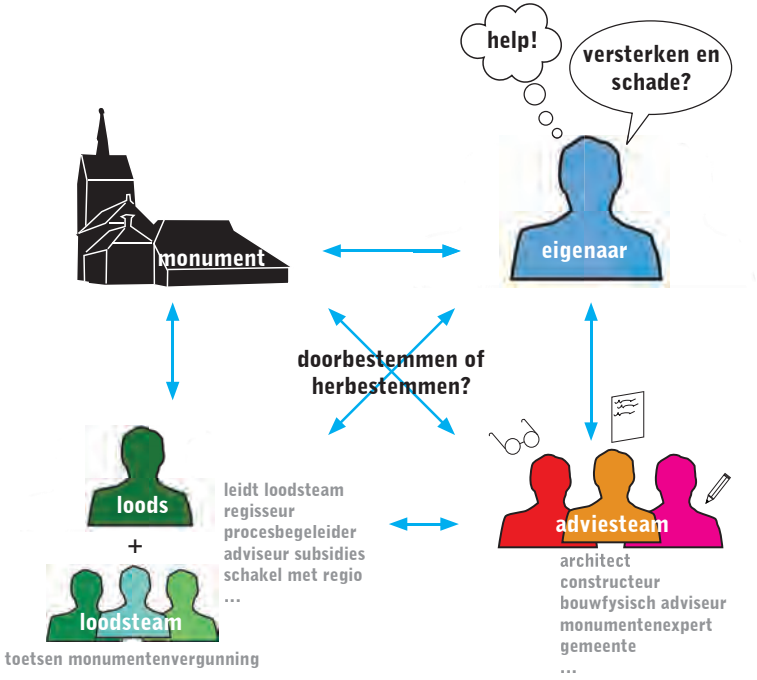

5 Communiceer!

Tot nu toe moesten veel monumenteigenaren uit de krant vernemen hoe er wordt nagedacht (door professionals en politici) over aardbevingen, schades en herstel. Dat zorgt voor veel onrust en wantrouwen; een situatie die alleen met heldere communicatie kan worden doorbroken. Sommige gemeenten hebben hier al een begin mee gemaakt, door bijvoorbeeld brieven naar de eigenaren van Rijks- en gemeentelijke monumenten te sturen. Daarin worden zij opgeroepen schades te melden, zodat er zicht ontstaat op de omvang en de aard van de problematiek. Ook zijn er al bijlagen bij het Dagblad van het Noorden geschreven, waarin de NAM bijvoorbeeld uitlegt van welke regelingen bewoners gebruik kunnen maken.

De eigenaren van erfgoed zullen behoefte hebben aan specifieke informatie. Voor de provincie en gemeenten ligt hier een belangrijke taak weggelegd, in samenwerking met RCE en haar partners. Gezamenlijk moet een communicatiestrategie worden ontwikkeld die eigenaren op het goede spoor zet. Het gaat daarbij om drie aspecten:

- informeren: eigenaren moeten weten waar zij aan toe zijn en bij wie zij terecht kunnen met hun specifieke vragen. Ook moet vanaf het begin duidelijk zijn wie wat betaalt;
- enthousiasmeren: met name bij herbestemmingen moeten toekomstige gebruikers in beeld gebracht worden en bij het planontwikkelingsproces betrokken worden;
- activeren en stimuleren: huidige en toekomstige eigenaren moeten gestimuleerd worden om samen met professionals en omwonenden een traject in te gaan waarbij de toekomst voor het monument wordt bepaald, afgestemd op het omliggende gebied en andere initiatieven die daar worden ondernomen.

Gezien het belang van de opgave ligt er primair een taak voor de overheden in het gebied om met de eigenaren en beheerders van monumenten te communiceren over wensen, verwachtingen en het versterkingsprogramma. Werk samen aan communicatie, zorg voor een doorlopende communicatielijn en stem deze periodiek bestuurlijk af: de eerste afspraken hierover worden momenteel al gemaakt.

Wonen en Samenleving
Telefoon (0598) 373737 / 14 0598
Fax (0598) 373699
www.hoogezand-sappemeer.nl

Gorecht-Oost 157
Postbus 75
9600 AB Hoogezand

Gemeente
Hoogezand-Sappemeer

Aan geadresseerde

Datum	Uw kenmerk	Uw brief van	Bijlagen
31 maart 2015			
Ons kenmerk	**Contactpersoon**	**Telefoon**	**Verzonden**
20150331	M.J. Marcus	0598-373811	1 5 APR 2015

Onderwerp
Schade door bevingen aan monumenten

Geachte mevrouw/heer,

U bent eigenaar van een rijks- of gemeentelijk monument in onze gemeente. De aanwijzing tot monument heeft te maken met onder andere de culturele- en historische waarde van uw monument. Monumenten zijn belangrijk voor de lokale en regionale geschiedenis en de monumentenstatus draagt bij aan de bescherming van de bijzondere waarden van elk monument.

Beeld uit werkatelier.

VOORBEELDPROJECT 3
HERVORMDE KERK, OVERSCHILD

Hervormde Kerk te Overschild.

VOORBEELDPROJECT 3
HERVORMDE KERK, OVERSCHILD

Beschrijving
Op een kruispunt van wegen is Overschild ontstaan. Ten tijde van het graven van het Eemskanaal groeide het dorp. Vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw daalde de werkgelegenheid in het gebied en werd ook langzamerhand het aantal voorzieningen in het dorp minder. In 2012 telde het dorp 270 inwoners (605 in het postcodegebied).
De Hervormde kerk is niet meer in gebruik. Over de architectuur wordt gezegd dat het om een gebouw in een 'sobere waterstaatstijl' gaat, gebouwd in 1880. De consistorie dateert uit 1926.
Bureau Holstein heeft een inventarisatie van de kerk verricht en de zwakke plekken in beeld gebracht. Deze bevinden zich onder meer rondom de raamopeningen en in het gestuukte tongewelf. Verder zijn de voor- en achtergevel zwaarder van gewicht en deze zakken daardoor meer dan de zijgevels. Door het verlagen van het grondwaterpeil zijn mogelijk de houten funderingspalen gaan rotten, met bollingen in de vloer tot gevolg. Tijdens een begrafenis is men een keer met kist en al door de vloer gezakt.

Oogst van de werkateliers
In december 2013 meldden zich twee particulieren die in de kerk wel evenementen zouden willen organiseren, daartoe op het spoor gezet door eigenaar Stichting Groninger Kerken. Zij zijn gestart en hebben in overleg een programmering tot en met juni 2015 uitgezet ('Van Alles met Fier'). Vooralsnog met succes; er vinden onder meer concerten en cursussen plaats. Probleem is wel het ontbreken van verwarming, wat exploitatie in de wintermaanden lastig maakt. Voor kleine gezelschappen kan de consistoriekamer worden gebruikt. Voor de Stichting Oude Groninger Kerken, die als motto 'Kerken, wat doe je ermee' hanteert, speelt ook bij deze kerk het dilemma tussen instandhouding en gebruik. Hoe kunnen beide worden gecombineerd, waarbij karakteristieke waarden in stand worden gehouden maar ook de relatie met de andere voorzieningen in het dorp aandacht vraagt. In het dorp draait het dorpshuis nu goed, daar moet je geen concurrerende voorzieningen tegen aan zetten. De uitdaging is juist om beide voorzieningen zo op elkaar af te stemmen dat ze beide beter exploitabel worden. Over de bevingschade wordt gezegd dat deze benut kan worden om te laten zien hoe mooi en waardevol de Groninger kerken zijn (gebruik het momentum). Een restauratie is daarbij geen 'botox-behandeling': het gebouw hoeft er niet weer spic en span bij te staan, wel bruikbaar, veilig en toekomstbestendig. De kerk heeft rondom geen begraafplaats gekregen en ook is er niet in de kerk begraven; dit geeft 'ruimte' in de herbestemmingsmogelijkheden. Op de toevoeging van het orgel na is de kerk nagenoeg in originele staat. Qua herbestemming verdient 'maatschappelijk gebruik' de voorkeur, boven een 'privatisering' naar bijvoorbeeld woonruimte. Een bijzonder aspect is inderdaad de verwarming van het gebouw: hoe kan de energievoorziening op een duurzame manier worden gerealiseerd? Voor de bouwkundige versterking worden tijdens de ateliers de nodige ideeën ontwikkeld.

Ontwikkelingsrichting
'Het wordt een pareltje', zo wordt na afloop van de ateliers gezegd over de toekomst van de kerk. Een combinatie van rustpunt, theetuin en cultureel programma – dat in Michelin-termen 'de omweg waard' wordt. Mogelijk wordt een serre toegevoegd om het nieuwe programma te huisvesten. Verbonden met routes naar de omgeving, zoals het nieuwe natuurgebied Tetjehorn, onderdeel van dagarrangementen uit de hele regio. Het pand zelf moet een toonbeeld van duurzame renovatie worden, met 'nul op de meter'. Met dorp en gemeente vindt afstemmingsoverleg plaats, waarbij het idee wordt ingebracht dat het dorpshuis de 'huiskamer van het dorp' wordt en de kerk de 'opkamer voor de regio'.

Trussen ten behoeve van verlichting en techniek theater combineren met constructieve versterking

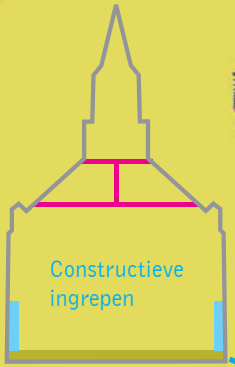

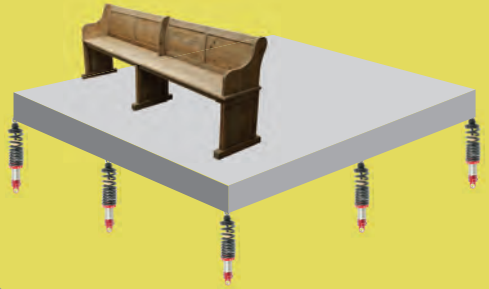

Hydraulische vloer eventueel te combineren met base isolation

vanallesmet

FIER

Cultureel programma

Verstevegingwand combineren met lambrisering en stralingswarmte

Samenwerking met dorpshuis de Pompel

Duurzaamheid

- Constructieve ingrepen combineren met gebouwverbetering, zoals isolatie.
- Opwekken energie uit duurzame bronnen
- Samenwerkingsverbanden voor optimaal gebruik ruimte
- Nul op de meter

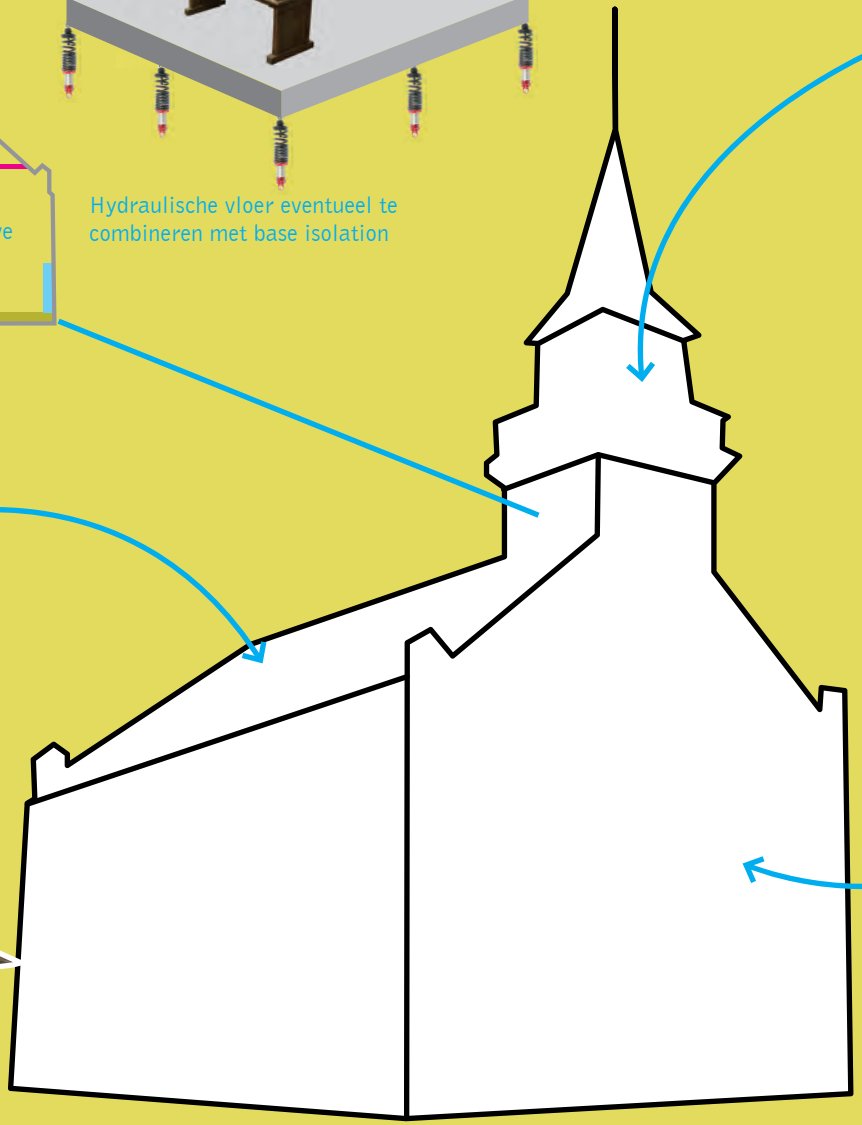

Terras

Fiets- en wandelrustpunt
Aansluiting natuurgebied

5 DE AANPAK: HOE GAAN WE AAN DE SLAG IN HET GEBIED

In dit hoofdstuk geven we aan hoe eigenaren, inwoners, gemeenten en andere partijen aan de slag kunnen gaan met de concrete opgaven in hun gebied. Niet volgens een traditioneel 'lineair' planproces, maar veel meer 'al werkende weg'. Programma's, exploitatiemogelijkheden en verbindingen worden verkend en fijn geslepen. Met de inzet van een Loodsteam krijgt dit proces gestalte. Of er nu wel of niet een herbestemming volgt, versterkt en verstevigd wordt er sowieso.

1 De brede analyse

Tijdens de werkateliers hebben we geconcludeerd dat er geen uniforme strategieën zijn die voor gelijksoortige monumenten kunnen worden uitgerold. Het oefenen met invulschema's en vragen aan de hand van de vier voorbeeldprojecten maakte dit duidelijk. Daar komt nog het inzicht uit de internationale expertsessie bij dat elke aardbeving een eigen impact heeft, door de specifieke combinatie van ondergrondse trilling en de versnelling die aan de oppervlakte (in de bovenste grondsoort) optreedt.
Gevoegd bij het inzicht dat object en gebied in onderlinge samenhang moeten worden bekeken, start de aanpak voor een 'levend monument in een leefbare regio' daarom met een brede analyse. In deze analyse worden verschillende zaken in beeld gebracht:

- de betekenis van het monument voor het omliggende gebied;
- de waarden die het monument volgens verschillende partijen vertegenwoordigt;
- de precieze opgave (door-, her- of niet-bestemmen) en de daarvoor benodigde expertise;
- de noodzaak van en mogelijkheden voor versterking van het gebouw.

De kennis voor deze analyse staat voor een deel op schrift (zoals de monumentbeschrijving uit het monumentenregister), maar wordt voor een belangrijk deel gevonden door het gesprek aan te gaan. In dit gesprek nemen eigenaar, gebruiker(s) en de omgeving deel. Aan de hand van het iconen-schema (afgebeeld op de posters die bij deze publicatie zijn gevoegd) kunnen zij bepalen waar de belangrijkste vraagstukken betrekking op hebben.

Eigenaren en bewoners gaan gezamenlijk met adviseurs en gemeenten op zoek naar de zorg voor ruimte voor de goede afwegingen, in een wisselwerking tussen gebouw(en) en gebied. Zij doen de ontdekkingen in de zoektocht naar een nieuwe invulling en het planproces voor versterking en aanpassing. Neem hier ook de tijd voor. Tussen de a. van aanleiding en de c. van conclusie/concept zit de b. van beleving, bedenken en brede analyse.

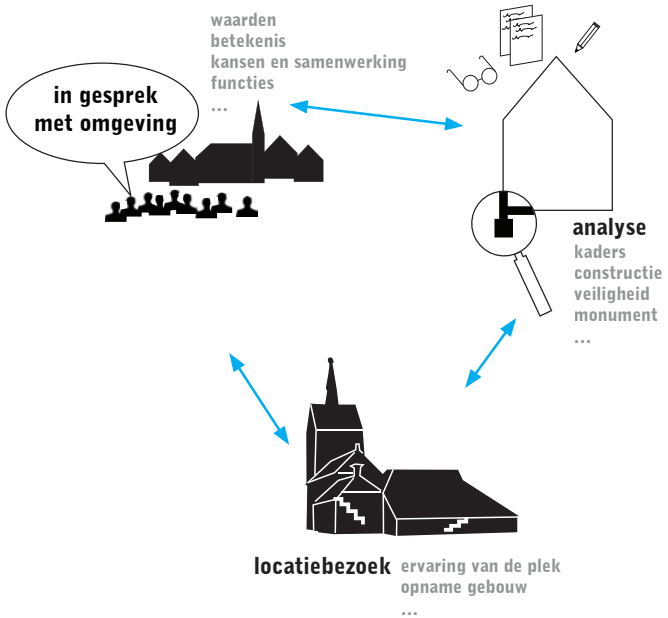

2 Van analyse naar versteviging: meedenken in de 'wolk'

Het vervolgtraject hebben we uitgewerkt in de vorm van een 'wolk', met een aantal trajecten die als tandwielen in elkaar grijpen en waar allerlei partijen gemakkelijk op kunnen aanhaken. Waar 'vroeger' sprake was van lineaire processen (zie hoofdstuk 3, de interpretatie van processen), is nu veel meer sprake van een complexere wereld met vraagstukken die op elkaar ingrijpen. Beweging heen-en-weer in de wolk is mogelijk, er zijn geen keiharde go/no go-momenten.
In de fase van analyse en waardering wordt per monument bekeken wat de mogelijke toekomst is. Partijen worden bij elkaar gehaald voor een eerste brainstorm, er ontstaat zicht op door-, her- of niet-bestemmen. Maar ook op de belangrijke waarden die het monument vertegenwoordigt. Wanneer gekozen wordt voor een herbestemming verbreedt het proces zich. Steeds meer partijen haken aan, het gebied en het dorp gaan meedenken. Dorpsvisies worden als belangrijke kaders meegenomen. Exploitatie en de toetsing op haalbaarheid spelen voortdurend een belangrijke rol, naast de programmatische invulling. Het kan best een tijd duren voordat hier zicht op ontstaat: functies – commercieel dan wel maatschappelijk – moeten mogelijk gestapeld worden om gezamenlijk tot een haalbaar initiatief te leiden. Mogelijk liggen er kansen voor een 'verevening' op gebiedsniveau, die moeten in deze fase worden verkend. Het 'programma van mogelijkheden' (in plaats van een star 'programma van eisen') wordt steeds verder aangescherpt, tot een voorkeursmodel resteert.
Uiteindelijk gaat de versterking van start: de keuzes die in de voorafgaande fasen zijn gemaakt leiden tot een bepaalde aanpak voor het gebouw. Dit kan direct na de analyse en waardering gebeuren, maar ook pas wanneer de fase van de herbestemming is afgerond. Sowieso moet een 'nul'-beurt worden uitgevoerd om het gebouw weer in de eigen kracht te zetten (en daarmee bestendig tegen aardbevingen en grondversnellingen van een zekere categorie). Bij een herstemming volgt dan nog wellicht een verdere

aanpassing van het gebouw, om het geschikt te maken voor de nieuwe functie(es). Ook verduurzaming behoort tot de mogelijkheden. In deze fase wordt eveneens actief het gesprek met de omgeving gevoerd, om de gevolgen van de voorgestelde ingreep te bediscussiëren.

3 Het loodsteam ontzorgt, begeleidt en versnelt

In het op gang brengen van de wielen speelt het loodsteam een uitermate belangrijke rol. De loods is gekozen als metafoor voor iemand die aan boord komt, het schip samen met de bemanning veilig aan wal brengt en dan weer van boord stapt. De loods wijst de weg, maar zet daarvoor ook af en toe zelf de motor aan om het schip op sleeptouw te nemen. Maar als het als schip weer gaat varen, doe het dat uiteraard op eigen kracht. De loods is een mensen- en gebiedskenner, maar weet bijvoorbeeld ook het nodige van subsidies en investeringsprogramma's. Hij (of zij) weet de drie P's bij elkaar te brengen. In eerste instantie de passie vanuit de eigenaren en het dorp, gecombineerd met de professionaliteit van adviseurs en erfgoedinstanties. Dit levert de derde P (Poen) op en daarmee uiteindelijk een concreet Project.

De loods is laagdrempelig benaderbaar en gaat in eerste instantie het gesprek aan met de eigenaar. Vervolgens schuift ook de rest van het loodsteam aan, bestaande uit een erfgoeddeskundige en een bouwkundige/constructeur. Zij ondersteunen de eigenaar in de keuze voor een architect, monumentendeskundige en een constructeur. Deze disciplines vormen het adviesteam dat het echte werk doet met en voor de eigenaar. Dit adviesteam gaat aan de slag: met de brede analyse, de alternatieven en het uiteindelijke voorkeursontwerp. Het loodsteam reflecteert en geeft – indien nodig – aan welke vragen nog open staan.
Bij herbestemmingsopgaven komt de meerwaarde van de loods pas echt om de hoek kijken. Hij haalt de partijen bij elkaar die iets vinden van de toekomst van het monument: eigenaar, gebruikers, dorp, gemeente, adviseurs van de eigenaar uit het adviesteam, Gezamenlijk verrichten zij de brede analyse, die richting geeft aan het vervolgtraject. De loods kan helpen om programma, tijd, geld en draagvlak te bewaken en de algehele voortgang in de gaten te houden. Soms zijn eigenaren ervaren en professioneel genoeg om zelf grote stappen te zetten. In dat geval kunnen ze om ondersteuning vragen wanneer het echt ingewikkeld wordt.
In de fase van de versterking zorgt de loods ervoor dat eigenaren toegang krijgen tot bedrijven die hun vak verstaan. Mogelijk dat hier een taak ligt voor de markt en overheden samen, om bedrijven te certificeren en een dwarsverband te leggen naar opleidings- en werkgelegenheidstrajecten ('Het Noorden versterkt het Noorden').

De 'Loods' en zijn team krijgen de ruimte om te verkennen, aan te jagen en te begeleiden. Dat vraagt om voldoende inzetbare mensen, een heldere mandatering van de loods en de leden van het loodsteam vanuit Monumenten- en Welstandscommissie. Ook zijn er voldoende middelen voor deze begeleiding nodig.

De loodsteams gaan op individueel niveau aan de slag, op gebiedsniveau stellen we een (overkoepelend) kwaliteitsteam cultuurlandschap in. Dit richt zich vanuit het helikopterperspectief op de inhoudelijke inbreng en begeleiding van de loodsteams (ook rol bij complexe gevallen) en evalueert periodiek. Het kwaliteitsteam bundelt monumentale, ruimtelijke, bouwkundige en procesmatige (veranderkundige) expertise.

Beeld uit werkatelier.

4 Aan de slag gaan en blijven leren

We moeten gewoon beginnen en wel nu, zo hebben de deelnemers aan de ateliers aangegeven. Van je fouten leer je, luidt het gezegde. Dat geldt helemaal voor een vernieuwende aanpak. Op papier kan de aanpak bedacht worden, in de praktijk moet hij getest worden – en fijn geslepen. Daarom: benoem een aantal voorbeeldprojecten en ga ermee aan de slag. Door goed te evalueren kan geleerd worden van de opgedane ervaringen. Alle vier de voorbeeldprojecten lenen zich voor een verdere uitwerking: ze zijn niet voor niets opgenomen in het Meerjarenprogramma Herbestemming dat wordt gecoördineerd door Libau. De voorbeeldprojecten vormen de boeggolf voor een veel grotere groep gebouwen en ensembles die hierna worden aangepakt, in de tweede fase. De ervaringen die met de voorbeeldprojecten worden opgedaan kunnen onder meer helpen met het formuleren van selectiecriteria die voor de vervolgfase gebruikt kunnen worden.

Wanneer de eerste projecten van start gaan en de loodsteams de eigenaren begeleiden, moet duidelijk zijn hoe – op gebiedsniveau – de organisatie en de kwaliteit daarvan zijn geborgd. We gaan ervan uit dat de loodsteams per (deel) gebied werken. Een andere mogelijkheid is dat zij per type monument worden ingezet, met specifieke kennis die de teamleden daarover bezitten. De teams delen na enige tijd en vervolgens op regelmatige basis de opgedane ervaringen en behaalde resultaten. Dit gebeurt aan de hand van een professionele evaluatie. Voor het gebied als geheel is het raadzaam een kwaliteitsteam op te richten, dat hulp biedt bij extreem lastige situaties en ook de loodsteams begeleidt, zowel op het inhoudelijke vlak als wat betreft de kwaliteit van interactie met eigenaren en anderen. Verder sluit de aanpak aan bij de onafhankelijke klachtenprocedures van gemeenten.

De vier voorbeeldprojecten – 'pilots' – uit de werkateliers worden uitgewerkt met hulp van het Meerjarenprogramma Herbestemming, mits het uiteraard herbestemmingsprojecten zijn. Daarbij leren we van de voorbeeldprojecten om tot een werkbare criteria voor toekenning van subsidie uit het programma te komen voor het vervolg. Het voorstel is om alvast andere monumenteigenaren in staat te stellen om het zoekproces rond herbestemming in gang te zetten en deskundig te laten begeleiden, door een processubsidie in te stellen.

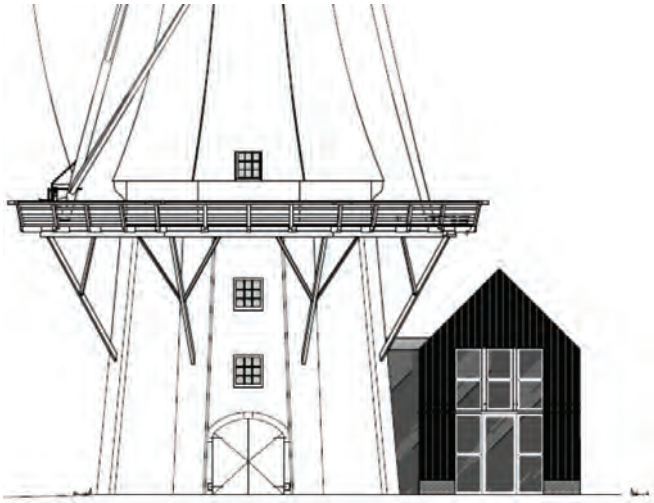

Voorstel voor nieuw pakhuisje naast molen De Hoop met ruimte voor bezoekers, verkoop en kantine.

5 De aanpak zichtbaar maken én prioriteren

Hierboven hebben we gesteld dat er nú gestart moet worden met de versterkingsoperatie. De aanpak moet zichtbaar worden in het gebied, om mensen vertrouwen in de toekomst te geven. De bedreiging en de opgave zijn echter beide dermate groot – en de capaciteit om de problemen nog dermate in opbouw – dat het niet realistisch om met álle waardevolle gebouwen en ensembles in Groningen direct te beginnen.

Daarom zal op een of andere manier een prioritering moeten worden aangebracht, met name in de versterkingsoperatie. In overleg tussen eigenaren, overheden en de bouwende bedrijfstak van Noord-Nederland moet hier een plan van aanpak voor worden ontwikkeld. De Overheidsdienst is hier leading in.

Hierboven hebben we gesteld dat er nú gestart moet worden met de versterkingsoperatie. De aanpak moet zichtbaar worden in het gebied, om mensen vertrouwen in de toekomst te geven. De bedreiging en de opgave zijn echter beide dermate groot – en de capaciteit om de problemen nog dermate in opbouw – dat het niet realistisch om met álle waardevolle gebouwen en ensembles in Groningen direct te beginnen.

Daarom zal op een of andere manier een prioritering moeten worden aangebracht, met name in de versterkingsoperatie. In overleg tussen eigenaren, overheden en de bouwende bedrijfstak van Noord-Nederland moet hier een plan van aanpak voor worden ontwikkeld. De Overheidsdienst is hier *leading* in.

Schema ontwikkeling vastgoed vroeger.

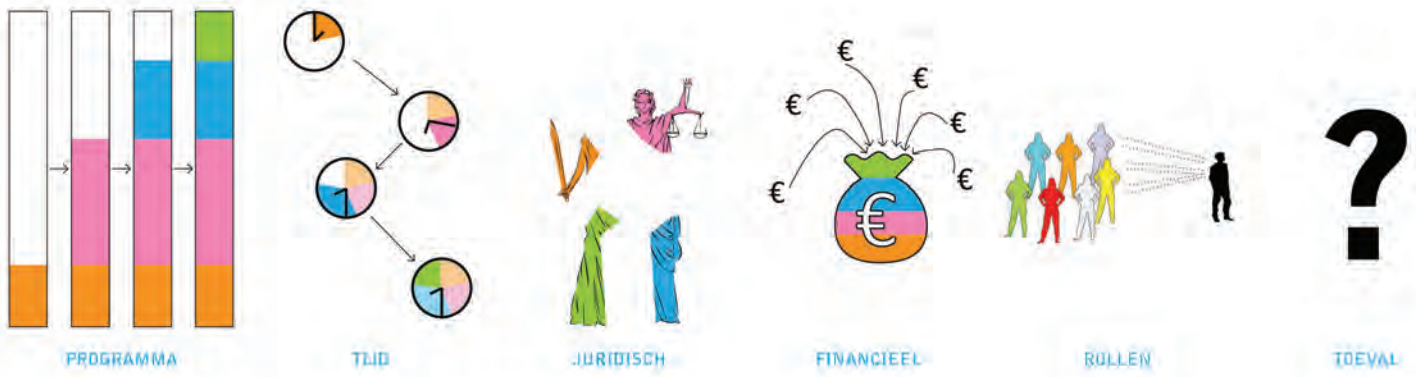

Schema ontwikkeling vastgoed nu.

VOORBEELDPROJECT 4
GEBOUWENCLUSTER, 'T ZANDT

Hoofdstraat 't Zandt met zicht op het gebouwcluster.

VOORBEELDPROJECT 4
GEBOUWENCLUSTER, 'T ZANDT

Beschrijving
Dit is echt het centrum van het dorp. De kerk (met losse toren), de voormalige bakkerij (daarvoor gemeentehuis en herberg) en het naastgelegen woonhuis, pontificaal gelegen naast het plein. 't Zandt is uit de periode met de branden sterker naar voren gekomen. De actieve dorpsvereniging telt 300 adressen, met 700 inwoners – het overgrote deel van het dorp. De kerk en de toren gaan binnenkort in eigendom over naar de Stichting Oude Groninger Kerken. Ook in dit dorp is sprake van een terugloop van voorzieningen; het voortbestaan van de school 'hangt erom'. Dit dorp heeft met twee andere dorpen, de gemeente en schoolbesturen een netwerkschool opgericht: drie kleine scholen die samenwerken. Ook is recent een dorpsvisie geschreven, door de bewoners zelf.

Oogst van de werkateliers
Tijdens de werkateliers is volop gebrainstormd over de toekomst van het cluster. Een café is hier bijvoorbeeld niet gewenst; dat zou teveel concurrentie zijn voor het dorpshuis. Maar een terras aan de voet van de toren wellicht wel (in de zomer). Of een expositieruimte in de toren (zeker wanneer er weer een nieuwe tussenvloer in wordt aangebracht). Er lopen fiets- en wandelroutes langs deze plek, daar kan bij worden aangehaakt. Vanuit het dorp wordt erop gewezen dat er in 't Zandt veel kleine bedrijfjes aanwezig zijn, deze zijn mogelijk gebaat bij een vorm van expositie/verkoopruimte, dan wel een bedrijfsverzamelgebouw met kleine, flexibel te huren ruimtes. Deze kunnen gebruikt worden voor het levensloopbestendig maken van het dorp.
Ook de mogelijkheid van doorbestemming van de woonfunctie komt aan bod, al dan niet met een splitsing in meerdere kleinere woningen. De zwakke woningmarktpositie van 't Zandt speelt hier als factor doorheen. Voorstelbaar is dat huurwoningen het op deze plek beter doen dan koopwoningen; mogelijk dat een woningcorporatie hiervoor te porren is.

Ontwikkelingsrichting
Met eigenaar NAM en het dorp zijn de eerste verkennende gesprekken gevoerd over de toekomst van het cluster. En over de hekken die binnen het dorp voor veel ontevredenheid zorgen. Eigenaar NAM werkt met haar adviesteam aan de (tijdelijke) versterking van het pand. De hekken kunnen daarna weer verdwijnen. , de gemeente en het dorp. Een uitstekende zaak, zo geven de partijen achteraf aan. Het is een basis om op verder te werken. Voor de toren zijn onder meer ideeën voor een trouwlocatie/bruidssuite en/of een B&B (mits er een vloer en goede trappen in kunnen worden aangebracht). Gedacht wordt verder aan een serre-achtige uitbouw aan de achterzijde van de toren. Ook kunnen op het plein bankjes worden geplaatst en een infopaneel over 't Zandt en deze plek.

Mogelijk programma
Restaurant
Bar
Kunstencentrum
Winkel
café
Bed and Breakfast
Dorpshuis
Dorpskamer en serre
Bedrijfsverzamelfunctie
Woning
...?

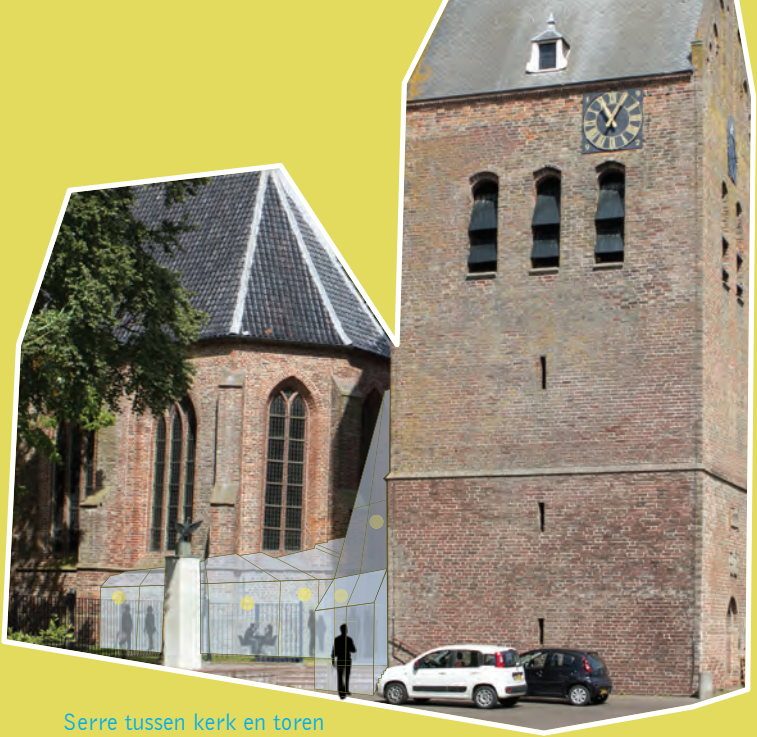

Serre tussen kerk en toren

TorenPOB

Herstel constructie voor gebruik

6 HET VERVOLG: OVERDRAGEN VAN HET STOKJE EN TER HAND NEMEN VAN HET ADVIES

Het advies moet gaan leven. Wie brengt het verder in de praktijk? We geven de aanbevelingen door aan de gehele werkgemeenschap die zich met aardbevingen en erfgoed bezig houdt. In het bijzonder zien wij enkele organisaties voor ons die – naast de bewoners en ondernemers in het gebied – het gedachtegoed uit de werkateliers verder kunnen brengen. De aanbevelingen uit het advies worden hieronder gebundeld en bij hen neergelegd.

De eigenaren en bewoners

Eigenaren en bewoners gaan gezamenlijk met adviseurs en gemeenten op zoek naar de zorg voor ruimte voor de goede afwegingen, in een wisselwerking tussen gebouw(en) en gebied. Zij doen de ontdekkingen in de zoektocht naar een nieuwe invulling en het planproces voor versterking en aanpassing. Neem hier ook de tijd voor. Tussen de a. van aanleiding en de c. van conclusie/concept zit de b. van beleving, bedenken en brede analyse.

De overheden: gemeenten, provincie en rijk

We willen heel precies weten waar we het over hebben en hoe de monumenten in het gebied zich houden. De schade bij rijksmonumenten wordt in beeld gebracht en met een monitoringsysteem kan worden gevolgd hoe de schade aan rijksmonumenten zich in de loop van de tijd ontwikkelt.

Het cultuurlandschap en het monumentale erfgoed verschillen sterk in aard en omvang. Toch is het van belang voor de versterkingsoperatie om dat beeld scherp te hebben. Wat is de omvang en inhoud van het gehele erfgoed dat onder druk staat van de aardbevingen of de versterkingsoperatie? Laten we ook deze dimensie in beeld brengen.

Gemeenten en inwoners kunnen met eigenaren samenwerken om per dorp, buurt of gebied de versterkingsoperatie te begeleiden. Ze doen dat in het licht van het behoud en de toekomst van het erfgoed en de kwaliteit van de leefomgeving.

Waardevol erfgoed kan zowel van onderop (het gebouw of het ensemble zelf) als vanuit het gebied benaderd worden: die wisselwerking is essentieel. Wat precies de invloed en het 'oplossend vermogen' van dat omliggende gebied is verdient nader onderzoek. Dit kan bijvoorbeeld door deze wisselwerking te onderzoeken in drie verschillende gebieden van uiteenlopende omvang en/of karakter: een dorp, een groep kernen en een regio.

De overheden in het aardbevingsgebied krijgen een belangrijke rol door intensief samen te werken rond de aanpak van monumenten (en gebouwen in beschermde stads- en dorpsgezichten en beeldbepalende karakteristieke panden). Zij zorgen voor een doorvertaling van dit advies naar uitvoeringsdiensten, Libau en andere organisaties. Ook betrekken zij bouwers, ontwerper, constructeurs en andere disciplines bij de ontwikkeling van slimme nieuwe concepten.

De komende tijd zetten we volop in op kennisontwikkeling, om dit nog relatief 'jonge' onderwerp stevig verder uit te werken (hoe houden monumenten zich in deze specifieke Groningse ondergrond en met deze specifieke bevingen):

- een onderzoeksprogramma brengt met 3D-rekenmodellen en monitoring inzichten samen over de effecten van aardbevingen op monumenten.
- op deze basis kan een kennis- en monitoringprogramma voor eigenaren worden opgezet. Laat eigenaren de monumenten goed in de gaten houden en dat periodiek overbrengen. De kennis en inzichten die hierdoor ontstaan worden actief verder gebracht binnen de werkgemeenschap;
- in het verlengde hiervan worden de *do's* en *don'ts* van nieuwe, innovatieve methoden en technieken voor monumenten (zoals *base isolation*) onderzocht.

Ook al weten we nog niet alles over de relatie tussen bevingen en monumenten, het is wel noodzakelijk om de versterkingsoperatie voor monumenten nu al in gang te zetten. We zorgen ervoor dat alle monumenten een 'nul'-meting krijgen. Daarop volgt de 'operatie' waarmee ze weer in hun oorspronkelijke kracht worden gezet. Maatwerk is hierbij essentieel – denk aan deelgebieden met een eigen specifiek dreigings- en risicoprofiel – maar ook qua monumentwaarde. Waar extra versterking nodig is, moet deze worden aangebracht.

Monumenten hebben in termen van bouwkundige regelgeving nu al een uitzonderingspositie. Die positie moet in de NPR, NEN-normen en het Bouwbesluit behouden blijven, ook voor ander te behouden erfgoed.
We sluiten daarbij aan bij de huidige praktijk van het toepassen van het Bouwbesluit bij monumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten.

Het is goed om in de analyse en de aanpak een verschil te maken tussen twee groepen monumenten: de eerste groep van grote gebouwen met vaak een herbestemmingsopgave, of een wisseling van eigenaar en behoud van bestemming en de tweede groep met kleinere monumenten, vaak woningen die woning blijven (doorbestemming).

Gezien het belang van de opgave ligt er primair een taak voor de overheden in het gebied om met de eigenaren en beheerders van monumenten te communiceren over wensen, verwachtingen en het versterkingsprogramma. Werk samen aan communicatie, zorg voor een doorlopende communicatielijn en stem deze periodiek bestuurlijk af: de eerste afspraken hierover worden momenteel al gemaakt.

We werken de aanpak met de loods en het loodsteam regionaal uit. De loodsteams begeleiden de eigenaren en beheerders bij de versterking en aanpassing van monumenten.

De 'Loods' en zijn team krijgen de ruimte om te verkennen, aan te jagen en te begeleiden. Dat vraagt om voldoende inzetbare mensen, een heldere mandatering van de loods en de leden van het loodsteam vanuit Monumenten- en Welstandscommissie. Ook zijn er voldoende middelen voor deze begeleiding nodig.

De loodsteams gaan op individueel niveau aan de slag, op gebiedsniveau stellen we een (overkoepelend) kwaliteitsteam cultuurlandschap in. Dit richt zich vanuit het helikopterperspectief op de inhoudelijke inbreng en begeleiding van de loodsteams (ook rol bij complexe gevallen) en evalueert periodiek. Het kwaliteitsteam bundelt monumentale, ruimtelijke, bouwkundige en procesmatige (veranderkundige) expertise.

We kunnen onmogelijk overal tegelijk aan de slag. Daarom is het onontkoombaar een prioriteit aan te geven voor de te versterken objecten. Hiervoor is heldere en eenduidige communicatie naar de eigenaren en gemeenten gewenst. Tegelijkertijd wordt een ondersteuningsprogramma opgetuigd dat de mogelijkheid van voldoende begeleiding biedt wanneer een eigenaar zelf eerder aan de slag wil ('particulier opdrachtgeverschap bij versterking'). Hier zijn inmiddels als de eerste ideeën over ontwikkeld en afspraken over gemaakt tussen de betrokken overheden.

De erfgoedinstanties

De energie binnen de werkgemeenschap is groot. Deze gemeenschap kan verder worden uitgebouwd, als basis voor de kennisuitwisseling binnen het aardbevingsgebied. Een mooie uitdaging voor een compacte organisatie die periodieke bijeenkomsten en excursies organiseert rond thema's en ervaringen.

Libau

De vier voorbeeldprojecten uit de werkateliers worden uitgewerkt met hulp van het Meerjarenprogramma Herbestemming, mits het uiteraard herbestemmingsprojecten zijn. Daarbij leren we van de voorbeeldprojecten om tot een werkbare criteria voor toekenning van subsidie uit het programma te komen voor het vervolg. Het voorstel is om alvast andere monumenteigenaren in staat te stellen om het zoekproces rond herbestemming in gang te zetten en deskundig te laten begeleiden, door een processubsidie in te stellen.

Dorpsbeeld Middelstum.

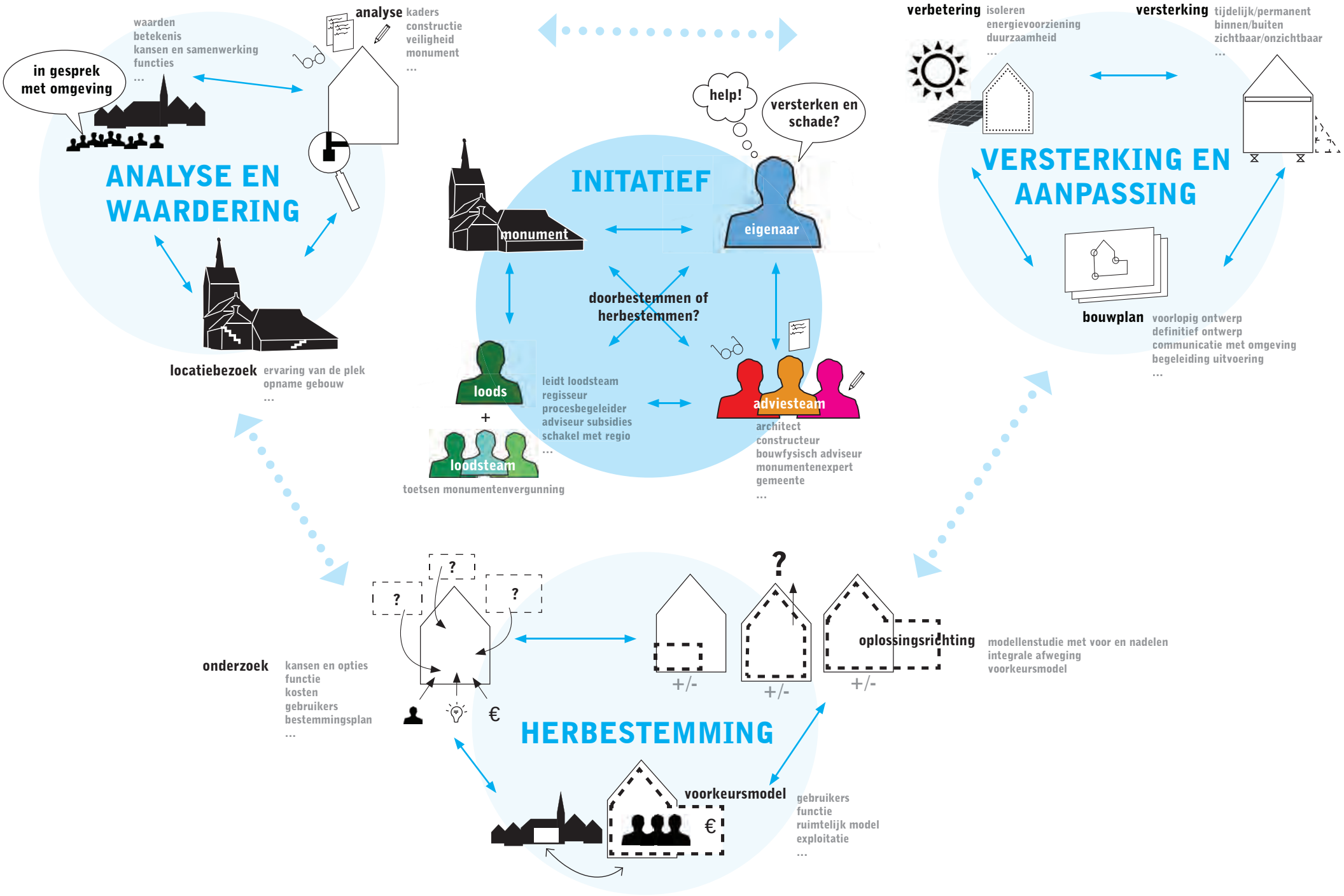
ANALYSE EN WAARDERING
in gesprek met omgeving
waarden
betekenis
kansen en samenwerking
functies
...
analyse
kaders
constructie
veiligheid
monument
...
locatiebezoek
ervaring van de plek
opname gebouw
...
INITATIEF
help!
versteken en schade?
monument
eigenaar
doorbestemmen of herbestemmen?
loods
+
loodsteam
leidt loodsteam
regisseur
procesbegeleider
adviseur subsidies
schakel met regio
...
toetsen monumentenvergunning
adviesteam
architect
constructeur
bouwfysisch adviseur
monumentenexpert
gemeente
...
VERSTERKING EN AANPASSING
verbetering
isoleren
energievoorziening
duurzaamheid
...
versterking
tijdelijk/permanent
binnen/buiten
zichtbaar/onzichtbaar
...
bouwplan
voorlopig ontwerp
definitief ontwerp
communicatie met omgeving
begeleiding uitvoering
...
HERBESTEMMING
onderzoek
kansen en opties
functie
kosten
gebruikers
bestemmingsplan
...
?
€
+/-
oplossingsrichting
modellenstudie met voor en nadelen
integrale afweging
voorkeursmodel
voorkeursmodel
gebruikers
functie
ruimtelijk model
exploitatie
...

Bron: Provincie Groningen

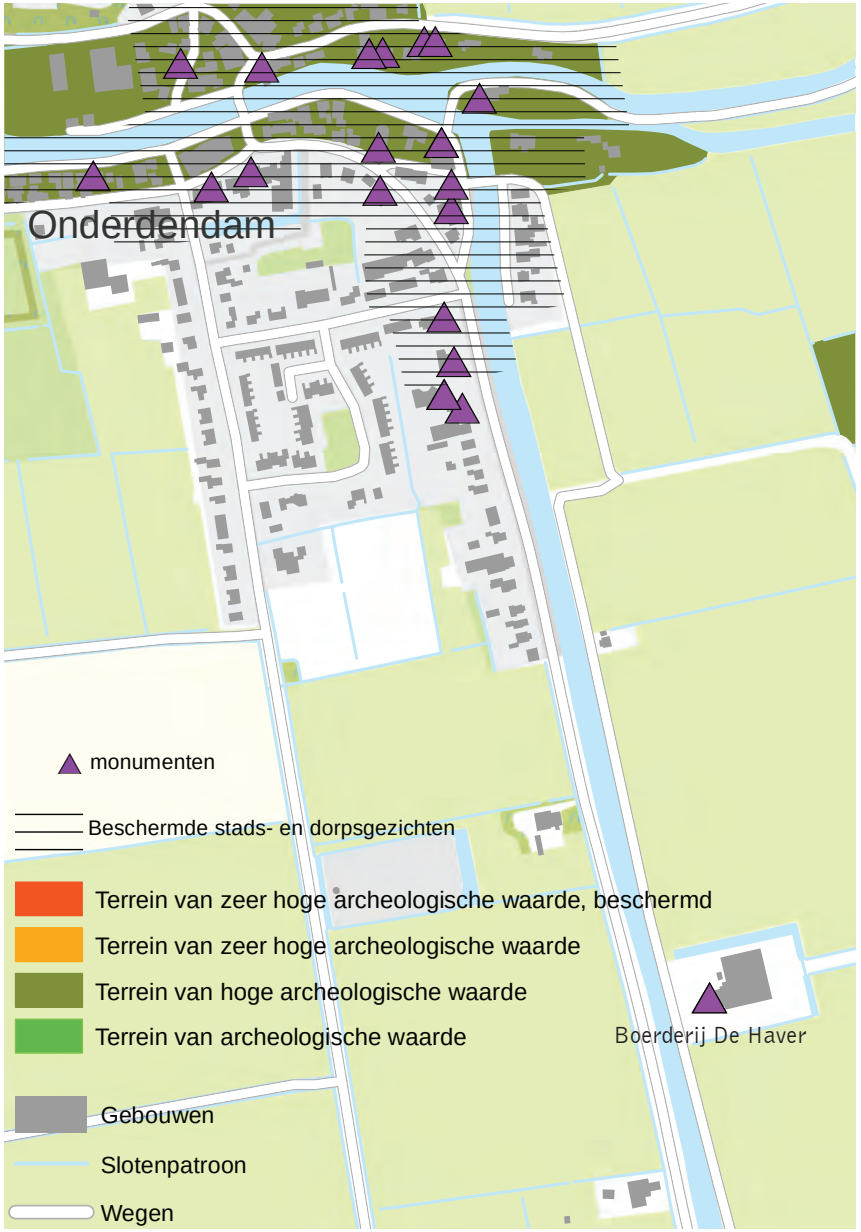

COLOFON

Levende Monumenten in een Leefbare Regio, in opdracht van:

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de partners:

- Provincie Groningen
- Stichting Oude Groninger Kerken
- Libau
- Stichting Het Groninger Landschap
- Erfgoedpartners
- En de betrokken gemeenten in het aardbevingsgebied

1 juli 2015, Enno Zuidema Stedebouw
Teksten: Kees de Graaf, Rob Hendriks, Enno Zuidema

Beelden:
Allen door DAAD Architecten en Enno Zuidema Stedebouw behalve:
Pagina 4, kaart Provincie Groningen
Pagina 20, Steenhuis Meurs
Pagina 24 en 25 beelden, Aurecon / ABT Wassenaar
Pagina 36, Buro Zomerdijk

Fotografie:
Alle foto's door Marianne Berkhoff behalve:
pagina 8, Holstein Restauratie
Pagina 23, Erik Roerdink

Omslag:
Foto's door Marianne Berkhoff
Kaarten Provincie Groningen

Drukwerk:
Zalsman Groningen

De redactie heeft zich ingespannen om rechthebbenden van gebruikt beeld te achterhalen en benaderen. Ondanks de zorgvuldigheid waarmee dit gebeurd is, hebben wij mogelijk niet alle partijen bereikt. Als u rechthebbende bent en niet als zodanig staat vermeld, kunt u daarover contact opnemen.

Uitvoering:

Enno Zuidema Stedebouw	Enno Zuidema
DAAD Architecten	Rob Hendriks
	Erik Roerdink
	Johan de Groot
	Guido Tits
Studio Platz	Kees de Graaf
Claudia Brink Communicatie	Claudia Brink

Enno Zuidema is stedenbouwkundige, oprichter van Enno Zuidema Stedebouw. Uitvoerig bekend met strategische onderzoeks- en ontwerpopgaven. Hij heeft een voortrekkersrol in krimp-aanpak Noord-Nederland en is goed bekend met het aardbevingsgebied en de leefbaarheidsvraagstukken. Hij werkt met bewoners, ontwerpers en deskundigen aan ruimtelijke veranderingen in de leefomgeving.

DAAD Architecten werkt aan ontwerp- en onderzoeksopgaven in Noord-Nederland. Vanuit een sterk lokaal bewustzijn koppelt DAAD programmatische, technische en financiële vraagstukken in ruimtelijke oplossingen. DAAD heeft uitgebreide ervaring met monumenten en herbestemmingsprojecten en won onlangs (i.s.m. Bouwbedrijf de Boer en ABT|Wassenaar seismisch advies) een Design Award Bouwkundig Versterken bij de NAM-ontwerpconsultatie.

Studio Platz [Kees de Graaf] is actief op het snijvlak van gebiedsontwikkeling en communicatie. Via verslaglegging, interviews en rapportages worden actuele thema's voor een breed publiek toegankelijk gemaakt.

Claudia Brink Communicatie adviseert en faciliteert bij het actief en creatief uitdragen van de communicatieboodschappen en ontzorgt de projectleiding door in de dagelijkse organisatie werk uit handen te nemen. Door deelname aan diverse projecten binnen de provincie Groningen kent ze het gebied, de cultuur, de mensen, de mogelijkheden én problematiek. Dat merk je in haar manier van werken en communicatieoplossingen.

Deelnemers werkateliers:

Margret Rocks	Dijkoraad RRG BV
Marien Bugel	M. Bugel Architectenbureau
Willem Bos	Betrokkene bij monument/gebied
Wiebe Geert de Groot	Betrokkene bij monument/gebied
Reinout Stigter	Betrokkene bij monument/gebied
Marten Boonstra	Betrokkene bij monument/gebied
Kees Geut	Betrokkene bij monument/gebied
Homme Jan Ritsema	Betrokkene bij monument/gebied
Harry Ruben	Betrokkene bij monument/gebied
Hans Beckman	Betrokkene bij monument/gebied
Carel Zuhorn	Betrokkene bij monument/gebied
Bennie Kluiter	Betrokkene bij monument/gebied
Anne Wieringa	Betrokkene bij monument/gebied
Sjoerd van Soelen	Van Soelen bouwkundig ontwerp en advies
Hans Beckmann	Dorpsbelangen 't Zandt
Ina Roeterdink	Erfgoed Academie
Sanne Tillema	Erfgoedpartners
Gea Geertsema	Erfgoedpartners
Herman Wessels	Gemeente Appingedam
Henk Paap	Gemeente Bedum
Joris van Haaften	Gemeente Groningen
Greet Marcus	Gemeente Hoogezand-Sappemeer
Willemke Glas	Gemeente Loppersum
Jantine Cats	Gemeente Loppersum
Martijn Kooistra	Gemeente Slochteren
Albertje Nieuwenhuis	Gemeente Slochteren
Olga Hartman	Groninger Dorpen
Jur Bekooy	Stichting Oude Groninger Kerken
Hugo Dokter	Het Groninger Landschap
Douwe van der Zee	Het Groninger Landschap
Joost Renzenbrink	Groninger Monumentenfonds
Daniel van Huizen	Holstein Restauratie architectuur
Wim van Vondel	HOO Onderdendam
Merijn Wienk	Libau
Eefje van Duin	Libau
Janny Wilkens	NAM
Harry Meijer	NAM
Christian Lubbinge	NAM
Wim Barneveld	OVT Architecten
Richard Veenstra	Provincie Groningen
Francien van Soest	Provincie Groningen
Michiel Verweij	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Marlijn Baarveld	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Frank Strolenberg	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Cor van Kooten	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Albert Reinstra	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Paul Schaap	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Henk Lohrengel	Vereniging Restauratie Noord
Dick Janssen	Rizoem
Paul Meurs	Steenhuis Meurs
Martin Cnossen	Stichting DBF / /Kenniscentrum Herbestemming Noord
Heiko Switters	SWIBA / Dorpsbelangen 't Zandt
Martin Boonstra	Alles met Fier

Gastsprekers werkateliers:

Paul Meurs	Steenhuis Meurs
Martin Cnossen	Stichting DBF / /Kenniscentrum Herbestemming Noord
Pieter Schollema	BügelHajema
Lex Geesink	Gemeente Appingedam
Merijn Wienk	Libau
Peter Kuenzli	Gideon Consult/Overheidsdienst Groningen

Experts expertmeeting:

Ab van den Bos	TNO Diana
Frank Koopman	TU Delft
Ab Nanninga	Adviesbureau Ab Nanninga
Andre de Roo	Arcadis adviesgroep constructies
Erik Siemer	Arup
Koos Speksnijder	Centrum Veilig Wonen
Rudy Wubbolts	NAM
Berthe Jongejan	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Henk Weerts	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Michiel van Hunen	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Kor Holstein	Holstein Restauratie architectuur
Rudi Roijakkers	ABT|Wassenaar seismisch advies
Geert van Oost	ABT|Wassenaar seismisch advies
Klaas de Boer	Bouwbedrijf de Boer

Gastsprekers expertmeeting:

Siefko Slob	Witteveen+Bos
Els Verstynge	KU Leuven, België
Ilse de Vent	Staatstoezicht op de mijnen
Roel de Jong	ABT|Wassenaar seismisch advies
John Finnegan	Aurecon, Nieuw Zeeland